

Микола Жулинський,
академік НАН України

ДВІ ПОЛОВИНКИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЦЯ. ШЕВЧЕНКО І ГОГОЛЬ

Петербург: у пошуках власної сутності

*І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.*

Тарас Шевченко «Гоголю»

Античний мислитель Плутарх у своїх славнозвісних життєписах історичних діячів зауважував, що у житті великих не зрідка трапляються схожі перипетії, доля часто посиляє їм подібні випробування, перш ніж залучити до когорти тих, хто вершить історію. В історичному бутті української нації постаті Тараса Шевченка і Миколи Гоголя близькі — самопожертвою в ім'я України й мистецтва, прагненням служити Духу Слова. Вони репрезентують дві половинки українського серця — різні й подібні водночас, діалог двох літературних світоглядів — суто українського (Шевченко) і представленого новою українською російськомовною прозою (Гоголь).

Шевченко і Гоголь — дві половинки великого українського серця — так ніколи й не стулилися. Не зустрілися, не погмоніли. Не пожартували й не заспівали українських пісень... Лиха доля розносила їх по світах — Гоголя усамітнювала в країнах Європи, а Шевченка гнала пекельними пісками подалі від України. Та Шевченко пам'ятав про свого земляка, читав його твори. З далекого Оренбурга напише в листі від 7 березня 1850 року до Варвари Рєпніної: «Я всегда читал Гоголя с наслаждением <...> Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям! <...> наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого!»¹.

Обидва — і Шевченко, і Гоголь — рано полишили Україну. Вони вирушили шукати себе у світі, зокрема у столиці тогочасної Росії — Петербурзі — столиці літературній, суспільній, духовній. Шевченко в п'ятнадцять років вирушив не з власної волі — в панському обози — до Вільна, Гоголь у дев'ятнадцятирічному віці подався до Петербурга в надії ошчасливити себе і світ великою

славою. Так, у листі до свого дядька Петра Косяровського в жовтні 1827 року патетично запитував: «Исполнятся ли высокие мои начертания? Или неизвестность зареет их в мрачной туче своей?»²

І Шевченко, і Гоголь духовно жилися Україною, її історією, народною культурою, легендами, міфами, переказами. Обидва були на час полишення України свідомими українцями, внутрішній світ яких наповнився національною історичною міфологією, українською казкою, легендою, звичаями та обрядами, емоційним переживанням життя і побуту земляків. І хоча Гоголь прямує до Петербурга з рукописом далеко не оригінальної поеми «Ганц Кюхельгартен» та «Книгою всякої всячини» — юнацьким плодом самоосвіти і поривань до творчої праці, проте доволі швидко, бо ж ґрунт був добротно підготовлений, з'являється з-під його пера і «Вечори на хуторі біля Диканьки», і «Миргород». Адже в цій «підручній енциклопедії» (так визначить жанр «Книги всякої всячини» її автор) перераховані «малоросійські страви та наїдки», замальовані види зброї, записані оригінальні українські слівця, сороміцькі прислів'я та пісеньки, «Вірша, переказана гетьману Потьомкіну запорожцями», та багато-багато іншої «всякої всячини», якої, до речі, не слід було показувати коханій матусі.

Плекаючи високі сподівання, честолюбні поривання до слави, юнак покладається на Бога. Безмежно вдячна Господеві за народження Нікоші мати вирішує побудувати у Василівці церкву на честь святого Миколая і незабаром у ній, тоді ще зовсім маленький Нікоша розглядатиме святі образи, попа, дячків. Одного разу він придивився до сцени раю і пекла й попросив матір розповісти про Страшний Суд. Ця розповідь так вразила

¹ Шевченко Тарас. Повне збір. тв.: У 12 т. — К., 2003. — Т. 6. — С. 54.

² Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. — М., 1986. — Т. 7. — С. 48.

хлопця, що нічні кошмари виривали його зі сну, і він кричав від страху. Щонеділі відстоював усю службу, ревно молився і хрестився, мліючи від солодкого переживання душевної єдності з чимось таємничим і величним, завмираючи від передчуття якоїсь таїни, породженої невимовним страхом гріха. Невідоме, таємниче, містичне вабило Нікошу.

Навколишній світ був веселий, барвистий, гомінкий, і хлопчик радісно поринав у сонячне кипіння світла, барв, звуків і пишнот стиглого літа, намагаючись увечері переповісти свої враження батькам. Щодень спілкувався українською мовою, адже повсякчас перебував серед прислуги, їздив із батьком на поля; Микола та молодший брат Іван слухали пісні дівчат, які в'язали снопи, присідали біля косарів, милувалися грою пшеничних хвиль під лагідними повіями вітру.

Часто Нікоша забігав до покоїв бабусі — Тетяни Семенівни Лизогуб, а вона завжди була готова розповісти про запорозьких козаків — гордих, войовничих, співучих і завжди бадьорих духом. Чи не тоді він дізнався про свого далекого предка, запорожця Остапа Гоголя, який у яві хлопця уособлював горду поставу й непохитну звитягу. Щось високе, стрімке, ставне, непокірливе озвучувалося цим словом (значення прислів'я «ходити гоголем» у «Словнику російської мови» Ожегова пояснюється «гордовито-незалежною поставою» цього птаха). Особливе й, головне, непередбачуване враження справила розповідь бабусі про родовід по материнській лінії майбутнього письменника, зокрема про гетьмана Івана Скоропадського, автора комічних інтермедій Василя Танського, та й про славного діда Опанаса, він закінчив Київську духовну академію і згодом служив у міргородській полковій канцелярії, а вийшов у відставку у званні секунд-майора. Бабуся співала старовинні козацькі пісні, оповідала чарівні казки, і Нікоша слухав, затамувавши подих, німів од передчуття страшного кінця, вибігав, нажаханий, і все озирався, а раптом з'явиться якийсь чорт чи відьма, вхопить його, такого маленького і слабенького та й потягне в темний, зарослий ряскою ставок... П'ятирічним Нікоша наважився поборотися з містичними силами, що постали перед ним, самотнім в огорнутій присмерком кімнаті, в образі кішки із зеленими очима. Вхопив її у відчайдушному пориві подолати свій страх і чимдуж побіг до ставка, де й утопив її, переживаючи млосну насолоду помсти за нав'язний жак і водночас пронизливий жаль. Пізніше він зізнається: «Я відчув гризоти сумління. Мені здавалося, що я утопив людину»¹.

Іноді хлопцю марилося, що його душа блукає десь поруч, на якусь мить відділившись від тіла, — усміхнена, осиротіла, вона кличе його,

і Гоголь, холодіючи від остраху, чув її тужливий голос і переживав передчуття близької смерті. Цей голос іноді кликав його й серед спекотного літнього дня, коли сонце сягало височини синього неба, й усе довкола завмирало від пекельної млості. Микола затаїв у глибині своєї свідомості ту страшну «сердечну пустелю», в якій лунали таємничі голоси, кликали його, тривожили в мертвотній тиші, здавалося, що світ галюцинацій на-завжди оселився в його душі.

Микола дуже любив гостювати в Кибинцях у Трощинських. Батько, Василь Панасович, радо приїздив до свого іменитого родича й покровителя, який вражав своєю щедрістю, гостинністю, а головне — любов'ю до театру й музики. В цій атмосфері розкошував і він — автор кількох п'єс, поставлених спектаклів і актор. Хлопець зажди був коло батьків, коли вони збирали домашню трупу, — залучали слуг, читали вголос вибрані для сценічного втілення п'єси, розподіляли ролі, вели репетиції, готуючись до найважливішої події в Кибинцях, коли відкриється завіса, і сам Дмитро Прокопович Трощинський в парадному костюмі при всіх орденах і регаліях скупі аплодуватиме в першому ряду глядачів. А Микола сидів поруч, захоплено сприймав те, що так довго на його очах вивершувалося на репетиціях і тепер за магічною волею його батька оживало на сцені, до кольок у животі смішило дотепними жартами українською мовою, витівками, розіграшами, комічними ситуаціями.

Гостей в Кибинцях було багато, і для Миколи ці два світи — світ сцени і світ гостей недавнього міністра юстиції Російської імперії — видавалися неподільними, їх химерно поєднувала магія гри в особисту значимість, винятковість своєї персоні, долученість до сановитого земляка, який не терпів самоти й оточував себе знайомими і малознайомими сусідами, випадково заїзжими людьми, ба навіть мандрівними авантюристами. Згодом Микола Васильович оживить у своїй багатій уяві цей своєрідний карнавал масок, що ними прикривалися гості його хлібосольного дядька, силуючись виступати в якійсь значимій іпостасі в безкінечній веремії прогулянок, обідів, концертів і вистав. Вже тоді багато хто із тих, котрі тижнями, а той місяцями розважалися в маєтку Дмитра Прокоповича, набували в уяві хлопця гіперболічно карикатурного вигляду, його фантазія деформувала фігури гостей, спосіб життя, характер спілкування, надаючи гротескного вигляду.

Іхав юний Гоголь у Петербург із наміром «вибитися в люди» — утвердитися серед літературно-мистецької і наукової еліти, прибитися до високого берега столичного життя. А для цього передусім слід замешкати в престижному будинку, модно вбратися. Особливо мріяв він справити нову

¹ Смирнов А.О. По записи П.А. Висковатова // Русская старина. — 1902. — Сентябрь. — С. 487.

шинель, бо комір старої, заношеної, майже геть виліз. Як у його майбутнього героя з повісті «Шинель» — Башмачкіна Акакія Акакійовича. Шинель у цього чиновника правила за об'єкт глузувань: «у неї відбирали навіть благородне ім'я шинель і називали її капотом»¹.

На перших порах юнак ледь виборсується із нестатків, повсякчас скаржиться матусі на розчарованість, нудьгу, матеріальні негаразди, дорожнечу, просить грошей, тужить за домашнім затишком, українською кухнею і ніяк не може при звичаїтися до клімату та столичної атмосфери. Через кілька місяців після прибуття до Петербурга він напише матері: «На мене напала нудьга чи щось подібне, і вже близько тижня сиджу, згорнувши руки, і нічого не роблю <...> Скажу ще, що Петербург мені видався зовсім не таким, як я гадав, я його уявляв значно красивішим, величнішим, і чутки, що їх поширювали інші про нього, також брехливі»².

Та поступово, особливо після видрукування «Вечорів на хуторі біля Диканьки», знайомств із сановитими петербуржцями, придворними авторитетами, а ще й завдяки грошовим надходженням од матінки, Гоголь починає жити за правилами імперської столиці: щедрою рукою розсіває асигнації серед модних кравців і шевців, ласує в дорогих французьких кондитерських, змінює квартири, поволі наближаючись до Невського проспекту — центру Петербурга. І розкошує дружбою з найвидатнішим російським генієм Олександром Пушкіним. Ласкава доля обдарувала Гоголя щедрим спілкуванням ще й з дійсним статським радником Василем Жуковським, камергером князем Петром В'яземським, авторитетним літератором Петром Плетньовим, котрі й відкрили перед честолюбним і досить спритним у наведенні високих знайомств провінціалом двері в світ літератури. Ясна річ, — російської.

1831 рік став значимим у долі Шевченка й Гоголя. У червні з дворовими людьми П.В. Енгельгарда п'ятнадцятирічний Шевченко прибуває до Петербурга, де йому судилося потрапити за контрактом в учні до цехового майстра кімнатного живопису Василя Григоровича Ширяєва.

Гоголь у цьому році ошасливлений появою в «Литературной газете» розділу з повісті «Страшний кабан», зарахуванням у Патріотичний інститут на посаду молодшого викладача історії, знайомством із Пушкіним та опублікуванням першої частини «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Шевченко завдяки славетному Карлові Брюллову також буватиме в кращих петербурзьких салонах, познайомиться із світилами російської літерату-

ри, культури й мистецтва — В. Жуковським, О. Венеціановим, М. Віельгорським, із впливовими вихідцями з України Є. Гребінкою, Михайлом Сошенком. Завдяки їхнім зусиллям 22 квітня 1838 року буде визволений з кріпацької неволі, з брудного горища живописних справ цехового майстра В. Ширяєва потрапить до вибагливо розкішної майстерні «безсмертного Брюллова», перелетить до залів Академії мистецтв.

Вихопившись на волю, Шевченко, як і Гоголь, тішитися розвагами і спокусами світського життя. Купує собі, як і Гоголь, модний одяг, зокрема єнотову шубу³, годинник із ланцюжком, наймає елегантних візників; вечори проводить у популярних музичних петербурзьких домах, відвідує театри. На перших порах успішно навчається в Академії, багато читає, натхненно малює і пише вірші. Не забуває про Україну, душею чує її поклик і просить брата Микиту: «Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому <...> Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню»⁴. Бажання «хоч через папір почути рідне слово» спонукало не лише благи брата писати «по-нашому» листи, а й самому це рідне слово вносити на папір.

Серце рвалося, сміялось —
Виливало мову,
Виливало, як уміло —
За темні ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...

Гоголь після повного провалу поеми «Ганц Кюхельгартен» (наклад її він разом із слугою Якимом скупив у лавках і потайки спалив), покладає надії на свої малоросійські твори. Ще до видрукування «Ганца», з рукописом якого він поривався потрапити на світлі очі «великого чуда мистецтва» — Пушкіна, в листах до матусі у рідну Василівку просить описувати звичай і обряди українців, весілля, колядки, святкування Івана Купала, перекази про водяників, русалок, описи одержимих часів, збирати стародруки, рукописи про Гетьманщину: «Коли є, крім того, якісь там духи або домовики, так про них докладніше, з їхніми назвами та ділами; безліч обертається серед простого люду повір'їв, страшних легенд, переказів, різноманітних анекдотів <...> Усе це буде для мене надзвичайно цікаво. У цьому разі, і щоб Вас не обтяжувати, великодушна, добра моя матінко, раджу мати кореспондентів у різних місцях нашого повіту»⁵.

¹ Гоголь М.В. Програмні твори: В 2 т. — К., 1952. — Т. 2. — С. 128.

² Гоголь М.В. Собр. соч.: В 7 т. — Т. 7. — С. 52.

³ Після смерті Гоголя в акті про його майно числилася, зокрема, і єнотова шуба.

⁴ Шевченко Тарас. Повне зібр. тв. — Т. 6. — С. 11—12.

⁵ Гоголь М.В. Собр. соч.: В 7 т. — Т. 7. — С. 56.

Пише Гоголь листи російською, адже навчався цією мовою і в Полтавському повітовому училищі, і в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, де робив перші свої літературні кроки. Це була мова його батьків — Марії Іванівни й Василя Опанасовича, мова зросійщеного українського панства-дворянства, в якій українські звороти, порівняння, приказки і прислів'я химерно сполучалися з високим штилем російського класицизму й романтизму, не присутнього в мисленні органічно, а начебто позиченого, — задля того, аби відмежуватися від простолюду й вживитися в російську самодержавну систему.

Та не слід забувати, що українська літературна мова на той час ще не досягла того рівня досконалості, який би відповідав критеріям творчого самоздійснення, що їх стави собі амбітний Гоголь. Його ідеалом у літературі, найвищим критерієм літературної майстерності був Пушкін. Отож саме російська літературна мова надавала очікуваний шанс ефективного самовияву. Українець Гоголь обрав для реалізації свого геніального таланту не рідну мову, а іншу, іноземну, про що написав матері в одному з листів 1830 року («Я писатиму іноземною мовою!»), — бо ж українця, з його упослідженою, приниженою мовою в імперській столиці не почують, не оцінять гідно, не підтримають. Таке раціонально вивірене відступництво від рідної мови Гоголь намагається виправдати обґрунтуванням необхідності впровадження так званої «владичної мови» в літературний процес великої Росії.

Безперечно, відхід од рідної мови для Гоголя не минув безслідно, — це спровокувало духовну кризу й започаткувало процес роздвоєння національної свідомості. «Мовна двоїстість, — переконливо аргументує Юрій Барабаш, — стала як складником двоїстості національної свідомості, втрати ідентичності, так і їхнім чинником, каталізатором гострої психологічної роздвоєності»¹.

Ясна річ, за умов домінування російської мови як мови імперської і послідовних заборон мови української Гоголь без особливих сумнівів і переживань саме російським художнім словом прокладає собі шлях у столичні літературно-мистецькі кола. Внутрішній образний світ письменника був українським, а реалізація його здійснювалася мовою іншого народу, якому притаманна була інша ментальність, інші звичаї, порядки, правила життя. Якби Гоголь залишився в Україні, то, можливо, розвивав би ті жанри, котрі функціонували в окремих культурних осередках Лівобережної України. Його батько Василь Гоголь-Яновський не тільки очолював Кишинівський театр на Миргородщині в маєтку колишнього міністра Д. Трошинського, організовував тут постановку вистав і кон-

цертів, а й сам писав вірші, п'єси; зокрема, йому належать комедії «Собака-вівця» та «Простак». У комедії «Простак» діють традиційні для репертуару таких поміщицьких театрів персонажі — селяни, сільський дяк, російський солдат, спілкуються вони розмовною народною мовою, церковнослов'янською, російською. Гоголь просив матінку надіслати п'єси батька до Петербурга, мав намір запропонувати їх для постановки в одному з театрів.

Молодий Гоголь швидко вловив нову моду, так активно підхоплену українським панством, перейняти стиль і поведінку столичної російської еліти, відкинувши традиційні національні звичаї, обряди, манери, одяг. Герой п'єси Романа Андрієвича «Быт Малороссии в первую половину XVIII столетия» («Пан Сюсюрченко») після перебування в столиці вимагає впровадження і російської мови, і стилю життя, бо «не престало нам тепер жити по-мужицьки, нехай всі знають, що ми живемо по-московськи», а всіх трьох дочок цей український провінціал хоче видати заміж у «розумній Москві».

Микола Гоголь і поривався свою українську уяву, фантазію, своє образне мислення втілити в формах російської мови. Мова імперії, мова завойовника, який ліквідував останні залишки автономії Лівобережної України, особливо після поразки гетьмана Івана Мазепи під Полтавою та кривавого плундрування Батурина О. Меншиковим панувала цілковито. Українську православну церкву московський патріархат позбавив автокефалії, цариця Катерина II знищила Запорозьку Січ, — це величне уособлення свободи й козацької звитяги, надію українського народу на відновлення державної незалежності. Занепадала національна культура великого народу з тисячолітньою історією — мова, школа, книга.

Російська мова для Гоголя послужила засобом пристосування і самоствердження в Петербурзі, але саме українська тематика, — така екзотична, поетична, міфологічна, — відтворена російською мовою, проведе його, мов нареченого по вишитому рушнику, до храму російської словесності. Успадкований від батька дар талановитого оповідача, природне почуття гумору Гоголь передає своєму українському Я — пасічнику Рудому Паньку, а сам, затамувавши подих, дослухається, чи почує великосвітська російська еліта ці дивовижні історії, наче вихоплені з народних уст, — «Сорочинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Майська ніч, або утоплена», «Втрачена грамота», «Ніч перед Різдом», «Страшна помста».

Сміх — щедрий, яскравий, дзвінкий і життєрадісний — владарює на цьому святі високого світла й гарячих сонячних барв, відтворених ук-

¹ Барабаш Юрій. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. — Х., 2003.

раїнською уявою й фантазією автора. І це не могло не зачарувати, бо в такому алегоричному, фантазійно пишному світі так хочеться відігратися й утішитися велетенським — на всю Україну! — святом торжества життя, ярмарком яскравих пристрастей, грою фантазії, мрій, таємничих пригод, сміху. «Вітаю публіку із справді веселою книжкою», — скаже О. Пушкін про першу збірку оповідань Гоголя. — Прочитав «Вечори біля Диканьки». Вони вразили мене. Оце справжня веселість, щира, невимущена, без манірності, без бундючності. А часом яка поезія! Яка чутливість!»¹

Слід наголосити, що цей симбіоз двох мовних стихій, ця образно-стильова двоєдність, на яку молодий Гоголь, здається, вийшов інтуїтивно, породив унікальний художньо-естетичний феномен. Молодий письменник уловив готовність читача перейти від казенного, регламентованого, закутого в строгі, запозичені з європейської літератури художні форми, до живого, природного, образного народного світосприйняття. Гоголь улив свіжу кров, озоновану емоційно розкритим образним самовираженням, у застигле тіло класично-риторичної, європеїзованої російської дворянської літератури й тим інспірував її пробудження до вільного — на повне дихання — життя. Цього потребувала імперська столиця, яка гедоністично смакувала дворянську субкультуру, хизувалася «петербургоцентризмом» (над ним іронізуватиме Шевченко в повісті «Музыкант»), потребувала й російська дворянська — і столична, і провінційна — культура.

І Гоголь, і Шевченко зразу ж відчули холодну атмосферу й регламентоване ієрархічним прагматизмом життя в столиці. Тодішній Петербург був «досить європеїзований, позбавлений патріархальної теплоти, наскрізь пройнятий холодно-раціональними взаєминами й розрахунками»². На це порушення стилістичної і жанрової ієрархії, яка базувалася на риторичній природі стилю і жанровій статичності, вийшов і Гоголь, і Шевченко. Згадаймо поетику «Мертвих душ», поем «Сон — у всякого своя доля» і «Кавказ» — і зразу ж розвиднюється на небосхилі тогочасної літератури, яка знемагала від імперського культурного канону. Національний дух, народна мовнопоетична стихія, мов весняна вода під скутою льодом рікою, розривають літературні канони, норми, стилі, правила, вносять нові теми.

У цей час, а саме в 1836 році, Ралф Уолдо Емерсон публікує свою працю «Природа», в якій обстоює ідею природи як символу духу: «Дух є Тво-

рець. Дух обіймає собою життя. І в усі віки, в усіх країнах людина дає Духу на своїй мові ім'я «отець»³. І далі розвиває свою думку: «Слово містить у собі символ. Частини мови — це метафори, бо вся природа — метафора людської душі»⁴.

Шевченко зрозумів оту загрозу творчого знеособлення, що її привносить природа духу іншого народу з іншою системою цінностей, тому він поривається до носіїв такого ж духу, як і сам, до тієї природи, яка для нього становить «метафору людської душі». Саме тому поет закликає творити свою — національну — літературу: «на москалів не вважайте», бо «у їх народ і слово, і у нас народ і слово»⁵. Народ володіє своїм словом, своєю природою духу, і цей дух охоплює весь простір історичного й духовного життя народу. Слово запліднене глибоким символічним змістом, який таїться в природі народного духу, він, наголошував Ралф Уолдо Емерсон, «обіймає собою життя».

І Гоголь, і Шевченко з перших же днів перебування в Петербурзі відчули, що це місто таїть у собі якесь метафізичне зло, є символом насильства внаслідок неприродного свого постання.

У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий...

Вся поема-«комедія» «Сон» пройнята тривожним сприйняттям мілітарної регламентованості імперської столиці. Петербург виступає як метафора всієї імперії, бо він диктував поведінку, моду, стиль мислення, — був каноном, гігантською нормою, тоді як для Шевченка Київ символізує чистоту, віру, духовність, світло:

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі.

(«Варнак»)

Як це перегукується із емоційною спраглистю Гоголя якнайшвидше потрапити до Києва «Туди! Туди! До Києва! До стародавнього, прекрасного Києва!» з повною вірою в особливу духовну ауру рідного міста, в якій він творчо розкошуватиме: «як тільки до Києва — лінощі до біса, щоб і духу їхнього не було. Нехай перетвориться воно на руські Афіни, Богоспасенне наше місто!»⁶

Згодом Італія займе в душі Гоголя місце втраченої батьківщини — України. «Батьківщиною душі своєї» називатиме «красуню Італію» і йому здаватиметься, що саме в цій країні він і народився. У листі до В. Жуковського із Риму в жовтні

¹ Пушкин А.С. Полн. собр. соч.: В 10 т. — М., 1958. — Т. 7. — С. 260.

² Померанц Г. Открытость бездне: Встречи с Достоевским. — М., 1990. — С. 28.

³ Эстетика американского романтизма. — М., 1977. — С. 192.

⁴ Там само. — С. 195.

⁵ Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» // Повне зібр. тв. — Т. 5. — С. 208.

⁶ Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. — Т. 7. — С. 96.

1837 року він писав: «Я народився тут. — Росія, Петербург, сніги, підлотники, департамент, кафедра, театр — усе це мені наснилося. Я прокинувся знову на батьківщині...»¹. І завершує лист емоційним вибухом: «Я веселий: душа моя світла. Працюю і поспішаю всіма силами завершити труд мій. Життя, життя! ще би життя!»².

Гоголь радіє життю, сміється, а Шевченко плаче. Гоголь сміється щиро — поки що без сліз, тріумфує, вихоплюючи золоті пера натхнення з крил Слави, й не передчуває, що невдовзі його спостигне «страшна помста» — великий, нестерпний, невтишимий біль власної душі, яку він так прагнув пізнати й окрилити милосердною працею в ім'я морального оздоровлення суспільства.

Шевченко ридає в поезії над уневільненою душею рідного народу, бо бачить тут, у пишному Петербурзі, його негідних представників-земляків, які мовчать «як ягнята», які «сонце б заступили, якби мали силу, щоб сироті не світило», шукають щастя у чужих краях, так і не зрозумівши, що тільки «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля».

Ниділа, дрібніла, скніла українська душа, бо дух свободи і звияги був упокорений, затиснутий в самодержавні лещата, поганьблений пристосуванством, випрохуванням чинів, посад, нагород, земель, кріпаків.

Треба воскресити національний дух, оживити історичну пам'ять, відкрити правду національної історії, переконаний Шевченко, і для цієї високої національної місії викликає образ Кобзаря — носія народної пам'яті, свідка незабутніх діянь дідів наших, діянь гірких і щасливих, ганебних і героїчних.

Шевченкові думи, надії і мрії линуць в Україну.

Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в степу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збираць на раду...

Шевченко після першого і другого видання «Кобзаря» і поеми «Гайдамаки» поривався відвідати Україну — «приїхати до солов'я», бо тут, у холодному, чужому Петербурзі, як скаже поет у посланні до Г. Квітки-Основ'яненка, «Тяжко, батьку, Жити з ворогами!». Але боїться. Боїться побачити страшну руїну. Волів би краще поїхати до Італії, Риму, до цієї країни мистецьких чудес, від якої в захопленні його друзі-художники: «а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую»³, — признається Шевченко в листі від 31 січня 1843 року до свого друга, кошового

Якова Кухаренка. Та поїде. В багатьох містах, селах, у знаних мастьках побуває, і те, що побачить, так опечалить поета, такою невимовною розпучкою роз'ятрить душу, що, здавалося йому, він божеволіс: «А я, юродивий, на твоїх руїнах / Марно сльози трачу».

Через рік згадає в листі до Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 року: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися»⁴. Не знаходить Шевченко «своїї» України — бачить Малоросію, яку витворили імперські намісники, «малоросійські» слуги царя, московські попи та денаціоналізовані холоуї. «Цілком свідомий страшної віддалі між «свою» Україною і реальною «Малоросією», — тлумачить Євген Маланюк, — він з усім натхненням поета, з усім запалом своєї вогняної натури намагається заповнити ту історичну й соціальну порожнечу, що побачив на батьківщині. Він намагається оживити гоголівські мертві душі української шляхти і розкрити очі ошуканій козацькій масі, себто оживити й сполучити спаралізовані складники нації, вдихнути історичне життя в завмерлий націо-нальний організм»⁵.

Гоголь також наміряється відвідати Україну, бо в нього визрів величезний історичний проект — «Історія Малоросії»; її він, як зазначав у листі до Михайла Максимовича, пише всю, планує в шість малих, або в чотири великих томи. Більше того, Гоголь подає до «Звіту Санкт-Петербурзького округу за 1835 рік» повідомлення, що два томи історії України вже готові, але він поки що не поспішає їх друкувати, бо хоче оглянути місця, де відбувалися події.

Історія: у пошуках національної ідентичності

Шевченкові й Гоголю історія України надавала можливість досягнути національну ідентичність, а також побачити себе в її широкому духовному контексті. Через призму історії вони дивилися на свій народ, через дзеркало історії оцінювали українську націю та її інтелігенцію. У світлі історичних подій минулого вони інтерпретували сучасне їм життя.

У липні 1833 року Гоголь намовляє свого друга — історика М. Максимовича — не зволікаючи їхати в Україну: «Киньте, справді, кацапію та їдьте в гетьманщину. Я сам думаю те ж таки вчинити й наступного року гайнути звідси»⁶. Маючи намір ретельно обстежити й дослідити історичні місця

¹ Там само. — С. 158.

² Там само.

³ Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 12 т. — Т. 6. — С. 23.

⁴ Там само. — С. 34.

⁵ Маланюк Євген. Книга спостережень. — К.: Атіка, 1995. — С. 37.

⁶ Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. — Т. 7. — С. 88.

України, він у січні 1834 року на сторінках «Северная пчела» звертається до «освічених співвітчизників» із проханням допомогти йому необхідними для фундаментальної праці різними матеріалами, нотатками, літописами, піснями, діловими актами, які стосувались би історії Малоросії.

Особливо приваблювали Гоголя українські народні пісні. Він переконаний, що саме в українській пісні, в думі закодована історія України, саме з пісні він добуде те раціональне зерно історичної правди, з якого виплекає істинне дерево національної історії — правдивої, легкої для сприйняття читачем, органічно вродженої у всевітню історію.

М. Максимович повідомляє про багату збірку українських пісень в зібранні творів З. Доленги-Ходаковського, і Гоголь одразу ж просить переписати всі пісні, які є в розпорядженні Максимовича: «Зробіть ласку й надішліть цей екземпляр мені. Не можу жити без пісень. <...> Ви не можете уявити, як мені допомагають в історії пісні. Навіть не історичні, навіть соромітні: вони всі додають нових рис до моєї історії, всі викривають ясніше і ясніше, на жаль, проминуле життя і, на жаль, проминулих людей», — писав Гоголь у листі до Максимовича 9 листопада 1833 року¹. Очевидно, що письменник дуже переймався тим, що тільки Україна не має національної історії, що її історична доля спотворена, підкорена історіософській схемі «Історії державної російської», що українці не мають правдивого уявлення про своє минуле: «Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки починають плинути тихіше й стрункіше. Мені здається, що я напишу її, що я багато скажу того, чого до мене не говорили», — писав Гоголь у цьому ж листопадовому 1833 року листі до Максимовича.

Гоголь був переконаний, що народні пісні — різних жанрів і різної тематики, не лише історичні — найвиразніше, найчутливіше передають дух історії. Народжені в результаті емоційної реакції на ту чи іншу подію чи історичного діяча, пісні не деформують історичні явища і факти, а навпаки, виразніше відтворюють народні оцінки, настрої, переживання минулого народом, а не окремим літописцем, хронікарем, спостерігачем, чи — особливо — тією особою, яка була наближена до певного історичного діяча, ясна річ, намагалася виправдати його дії, ідеалізувати його образ.

Звертаючись у листі від 6 березня 1834 року до такого європейського авторитета, знавця усної народної творчості, народної культури, мови і літератури, як Ізмаїл Срезневський, Гоголь обґрунтував свою особливу увагу до народної пісні в дослідженні національної історії: «І тим-то кожен звук пісні мені промовляє живіше про ми-

нуле, ніж наші в'ялі й короткі літописи, якщо можна назвати літописами не тогочасні записи, а пізніші, розпочаті вже тоді, коли пам'ять поступилася забуттю. Ці літописи схожі на хазяїна, який приладнав замок до своєї конюшні, коли коней уже вкрали»².

Гоголь усвідомлював, що історія України вкрадена в її народу — її «приватизувала» імперська Росія; М. Карамзін, а згодом — Ключевський, Соловйов та інші витворили тисячолітню історію Російської держави на основі історії істинного спадкоємця історії Київської Русі — українського народу. Тому Гоголь не мав наміру вписувати правдиву історію України — історію окремого народу зі своєю культурою, ментальністю, мовою, звичаями та обрядами — в історію імперської Росії, бо добре знав, що нікому не дозволять переглядати складену на замовлення імператорського двору концепцію тисячолітньої самодержавної Росії.

Цікаво, що Гоголь не лише історію України бачив автономним, самодостатнім із наукового погляду феноменом, який не повинен бути розчинений в загальній історії Росії. Він намагається із імперської історичної схеми вилучити бодай історію півдня Росії, про що пише в листі до Пушкіна 23 грудня 1833 року: «Я захоплююсь наперед, коли уявляю, як закипить моя робота в Києві <...> Там завершу я історію України та півдня Росії й напишу Всезагальну історію, котру, у справжньому вигляді досі, на жаль, не тільки на Русі, а й навіть в Європі, нема. А скільки зберу там переказів, повір'їв, пісень і т. п.»³. Судячи з цього листа, Гоголь історію півдня Росії не вважав належною до історії Російської держави... Зазначимо принагідно, що через кілька десятків років з'являться в Петербурзі та Москві нелегальні агітаційні листки під назвою «Велькорусс», в яких обґрунтовувалась необхідність надання суверенітету «населенню південної Росії», оскільки Росія нещодавно відвоювала їх у Туреччини, а остання також не мала прав на володіння ними. Гоголь не без підстав вважав південь Росії територією, котра принаймні могла претендувати на суверенітет, якщо не вважатися землями, на які поширювалася влада Запорозької Січі. Чи не можемо ми припустити, що Гоголь уявляв історію України та історію півдня Росії як концептуально поєднані спільним минулим, передусім добою Запорозької Січі, добою героїчної звитяги козацтва. А історію України — в контексті всесвітньої історії? Адже він планує на майбутнє грандіозну працю — всесвітню історію у восьми-дев'яти томах, але цей амбіційний проект Гоголь ще не готовий до створення такої капітальної праці (як і, до речі, лише здобувався на системні знання

¹ Там само. — С. 91.

² Гоголь Н.В. Собр. соч. — Т. 7. — С. 100.

³ Там само. — С. 95.

для написання історії України) він обґрунтовує на ім'я міністра народної освіти С.С. Уварова. У статті «Про викладання всесвітньої історії» Гоголь писав: «Всесвітня історія — така, якою вона має бути насправді, — це не зібрання окремих історій усіх країн і народів: недоладне, без спільного плану, без спільної мети. Це не нагромадження фактів — сухих та інертних, як це зазвичай подається. Її предмет неосяжний: вона має охоплювати єдиним поглядом усе людство і показувати при цьому, як воно розвивалося й удосконалювалося, — починаючи з часів свого вбогого дитинства й до наших днів»¹.

Вельми важливо з'ясувати внутрішні першопричини, котрі стимулювали молодого письменника, який вже вхопив великий ковток літературної слави після появи восьми повістей в книжці «Вечори на хуторі біля Диканьки», все ж таки виношували плани написання історії України та всесвітньої історії.

Не слід відкидати впливу обожнюваного Пушкіна, бо й він розпочав свої історичні дослідження вже після написання «Капітанської дочки». Ймовірно, вабила Гоголя і майбутня слава історика, адже таких, авторських, історій України і людства ще не було, честолюбного юнака спокушала пальма першості. Він натхненно працює: збирає документи, шукає в архівах, занотує цікаві факти, розмірковує над прочитаним, — і його перо стрімко біжить, здається, без упину сторінками великої конторської книги, іноді автор, губить думку, вихоплює щось із уяви, фантазує, змішуючи епохи, народи і події...

А тим часом Гоголь розпочинає наприкінці 1832 року комедію «Володимир 3-ого ступеня». Жадання слави, яке стимулювало власну творчу енергію, збуджувало уяву, але доволі часто й жало творчим знесиленням, він зупинявся перед безпорадним здійсненням нового задуму. В розпочатій комедії письменник наділяє нестримною честолюбністю чиновника високого рангу, він увесь у полоні найбільшої мрії, найвищої життєвої мети — здобути орден святого Володимира. Та комедія не витанцюється. Надто багато ідей і думок замислив автор укласти в цю п'єсу, але не може увявити їх сценічну реалізацію. А ще — не знає, чи дозволить цензура втілити це на кону, та й ким, якими акторами? Натхнення згасає, кілька сцен комедії залягають серед інших паперів, переважно історичних нотаток. І вже уява підганяє перо до нових оповідань і повістей — з'являються «Ніс», «Записки божевільного», «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».

У листі до Миколи Погодіна від 20 лютого 1833 року Гоголь зізнається: «Візьмуся за Історію — переді мною рухається сцена, рокоше аплодисмент, пики висуваються із лож, із райка, із кресел і вишкіряють зуби, історія до дідька»².

Спочатку слово *історія* пише Гоголь з великої літери — такий високий піетет до цього предмета, це — облюбована мета, яка мусить принести славу й достаток. Але й література вже глибоко закорінилася в свідомості митця, пишно так розкрилилася в його образному мисленні, заповонила. А тут ще М. Максимович, котрий викладав ботаніку в Московському університеті, подав ідею Гоголю обійняти кафедру всесвітньої історії в університеті Святого Володимира в Києві. Нема диплома доктора наук? То й що, чимало є університетських викладачів без відповідних дипломів, адже в Росії не вистачає професури. Правда, значного досвіду викладання цього предмета, по суті, нема, але читав же він лекції у Патріотичному інституті? Справді, Гоголь крім граматики російської мови, природознавства та географії викладав тут і історію, хоча його лекції з історії незрідка перетворювалися на розповідання небилиць, казок, переказів, легенд, сцен із демонології, — їх пан Яновський так майстерно оповідав, що дівчата заходилися сміхом, а то з переляку німіли й чекали нетерпляче щасливого кінця.

Іменування «пан Яновський» дратувало молодого викладача, можливо це зумовлювалося небажанням вияснювати родинні зв'язки польського походження³. Це потреба полегшити вимовляння подвійного прізвища передусім вихованками Патріотичного інституту, бо вони випускали головне прізвище, зафіксоване у його родоводі. А можливо, — бажання підкреслити своє походження від полковника Остапа Гоголя. Микола Васильович вірив, що саме цей козацький ватажок, який служив у гетьмана Петра Дорошенка, — його родовитий предок. До того ж його дід по батьковій лінії Опанас Дем'янович поновив прізвище Гоголь, правда, додав до свого первісного прізвища — Яновський. А от Микола Васильович відкинув першу частину прізвища й залишив тільки другу. Цим, власне, він завершив тривалі клопотання діда Опанаса повернути родові прізвище Гоголь як підтвердження свого шляхетного походження та важливого аргумента для здобуття дворянства.

Гоголю були відомі ці родинні проблеми із з'ясуванням причин появи в роду прізвищ «Яновський» і «Гоголь». Знав він і те, що дід Опанас помилявся, називаючи у своїй петиції про надання дворянства і повернення прізвища Гоголь свого

¹ Гоголь Н.В. ПСС: В 15 т. [Ленинград]: Изд-во АН ССР, 1952. — Т. 8. — С. 26.

² Там само. — С. 85.

³ «Моє прізвище Гоголь, а Яновський тільки так, додаток, його поляки вигадали». Цит. за: Лонгинов М.Н. Воспоминания о Гоголе // Соч. М.Н. Лонгинова. — М., 1915. — Т. 1. — С. 4.

прапрадіда, могилівського полковника Остапа Гоголя — Андрієм.

Хоч би як там було, але два імені — Остап та Андрій — глибоко зачалися в пам'яті письменника й ожили в образах синів великого патріота України Тараса Бульби.

У Петербурзі письменник послуговується подвійним прізвищем, друзі-земляки Олександр Данилевський, Аполлон Мокрицький, брати Микола і Василь Прокоповичі, Євген Гребінка, Іван Пащенко, Нестор Кукольник, Василь Любич-Романович сприймали його передусім як Яновського, хоча й знали, що Гоголь-белетрист прибрав собі кілька масок-псевдонімів. Так, у «Литературной газеті» 1 січня 1831 року Гоголь друкує розділ із повісті «Страшний кабан» під назвою «Хазяїн» і підписує псевдонімом «П. Глечик», статтю «Кілька думок про викладання дітям географії» — псевдонімом «Г. Янов». І тільки під впливом доброго свого старшого приятеля-покровителя, видавця «Литературной газеты» та альманаху «Северные цветы» Антона Антоновича Дельвіга молодий письменник, перестрашений поразкою поеми «Ганц Кюхельгартен», наважується підписати веломовну, пишно декоровану епітетами й порівняннями, статтю «Жінка» своїм справжнім прізвищем. Отже, для літературної діяльності він залишає собі те прізвище, котре, на його думку, виразно наголошувало на його національному світосприйнятті, підкреслювало пошанування свого козацького роду, української душі, традиційної культури й національної гордості. Для суспільства він, ясна річ, ще залишався Гоголем-Яновським і цього здвоєного прізвища не цурався.

У пошуках якнайдостойнішого застосування своїх здібностей Гоголь поривався потрапити на столичну сцену. Наважився увійти в дім самого директора Імператорського театру, князя Сергія Сергійовича Гагаріна, відрекомендувався дворянином Гоголем-Яновським і попросився на драматичні ролі, хоча князь уже з першого погляду визначив, що цей відвідувач годиться хіба що на ролі комічні. На питання директора Імператорського театру, чи грав він коли-небудь на сцені, Гоголь відповів: «Ніколи, Ваша світлість», а проте не забув же він, як захоплено вітали його на сцені Ніжинського ліцею, коли він виконував ролі у п'єсах «Едіп в Афінах» М. Озерова, «Недоросток» Фонвізіна, «Урок синам» І. Крилова, в комедіях свого батька, у різних французьких водевілях. Йому справді добре давалися комічні ролі, і друзі були переконані, що очевидний великий талант виведе його на сцені найпрестижніших театрів. Уже тоді, в стінах Ніжинського ліцею, Гоголю відкрилася дивовижна магія перетворення, коли завдяки театральній масці набувалася нова мистецька якість, коли власне фізичне буття переходило на певний час в іншу плоть — сценічну — через перетворення, вживання

в інший індивідуальний світ. Гоголь володів даром одухотворення того, що було зачасне в тексті, виражене словами, але ще не оживлене в театральному дійстві й вимагало «вселення» в цей образ живого протагоніста. Відчував у собі великі творчі сили, здатні оживити й на кону те, що визрівало в уяві драматурга, що набубнявіло, мов брунька під весняним сонцем, енергією самоздійснення й лише чекало священної миті — перетворення актора в сценічному дійстві. Чи не тому він був украй незадоволений грою акторів у виставі «Ревізор», що внутрішньо переживав сценічне життя своїх героїв не як драматург, а як актор, як режисер-постановник. Бачив їх, цих героїв, внутрішнім зором, у власному сценічному втіленні інакше, ніж кращі російські актори, й тому намагався їх замінити іншими, дратувався, нервував.

Та це буде дещо пізніше, а на перших порах перебування в Петербурзі він прагне використати свій хист лицедія для зав'язування високих знайомств, аби сподобатися у вищому світі, здобути протекцію. До Імператорського театру потрапити не судилося. Прочитаний ним монолог Ореста із «Андромахи» Расіна враження на інспектора російської трупи Храповицького та акторів ніякого не справив. Більше того, власне декламування класичних текстів, тихе й нудне, розчарувало й самого Гоголя й остаточно поховало надію на театральну кар'єру.

А тут ще помер покровитель сім'ї Гоголів-Яновських Д.П. Трощинський, смерть якого буквально кинула в розпач матір Миколи Гоголя. Спадкоємець Трощинського Андрій Андрійович на слізні волення Марії Іванівни добряче висварив Миколу Гоголя за борги, які поставили всю власність у Василівці на грань банкрутства. Правда, Андрій Трощинський врятував Василівку, яка ось-ось мала піти з молотка, оплативши борги, але рішуче наполягав, аби Микола зарекомендував себе на державній службі, а не в сфері мистецтва. Дав йому трохи грошей на прожиття, подарував зимове пальто, ще й підшукав місце в міністерстві внутрішніх справ зі скромною (п'ятсот рублів у рік) винагородою. Гоголь погодився, зрештою приховано від Андрія Трощинського невдала спроба вийти на сцену змусила його реальніше оцінити свої можливості, свої безперечні здібності й, врешті-решт, віддати перевагу літературі.

Ухоплена Гоголем хвиля зацікавлення українською міфологією тематикою (її доволі успішно експлуатували земляки), історичними темами й сюжетами, несподівано винесла його на вершину популярності. Гоголь знав, як жадібно поглиналися світською публікою українські історії, відтворені російською мовою і не з великою майстерністю творчого опрацювання Аладіном у «Кочубеї», О. Сомовим у «Гайдуках», І. Кулжинським в «Казацкой шапке», в казках Оліна і Луговського...

Українська міфологія послужила благодатним джерелом для таких російськомовних прозаїків, як В. Наріжний, О. Сомов, А. Погорільський, Н. Кукольник. Україна постає з їхніх творів в образі Великої Матері, яка символізує природне багатство краю, високий дух народу, його моральність і героїчність, доброту, ласку, щедрість душі українця, високодуховну народну культуру. Україна продукує той ідеальний тип держави, який — за умов бездержавності — українцями ностальгічно романтизувався. І В. Наріжний, і О. Сомов, і Н. Кукольник на ці ідеали орієнтувалися, відтворюючи державні моделі періоду Київської Русі, Козацької доби, Гайдамаччини передусім завдяки романтизованій героїзації князів Кия, Володимира, воеводи Добрині, представників реєстрового козацтва, запорожців, гайдамаків, чумаків.

У цьому річизі, правда, з виразнішою реалістичністю, з глибшою зануреністю в реальність історичного часу, писав Гоголь свій історичний роман «Гетьман». І коли з'являється уривок цього роману в альманасі «Северные цветы» з підписом «оооо» (це означувало наявність чотирьох букв «о» в імені та прізвищі — «Николай Гоголь-Яновський»), П. Плетньов рекомендує Пушкіну автора видрукованого уривку, статей «Думки про викладання історії» та «Жінки» в «Литературной газете», розділу з повісті «Учитель» і розкриває його прізвище — Гоголь-Яновський.

Проте від другої половини прізвища Гоголь уже остаточно відмовився, про що не без іронії застерігає матір в листі від 6 лютого 1832 року: «...відтепер прошу Вас адресувати мені просто Гоголю, тому що кінчик мого прізвища не знаю, де подівся. Можливо, хтось підняв його на великій дорозі й носить, як свою власність. Хоч би як то було, тільки я ніде не відомий тут під іменем Яновського...»¹. Лукавить Микола Васильович. Насправді в Петербурзі його, як що і знають, то саме, як Гоголя-Яновського з виразним акцентом саме на «кінчику» його прізвища.

Коло його друзів і знайомих не вельми широке. Здебільшого це українці, передусім колишні вихованці Ніжинського ліцею. Уважний і скрупульозний фіксатор літературно-мистецьких подій О.В. Нікитенко занотував у щоденнику: «Був на вечорі в Гоголя-Яновського, автора вельми приємних, особливо для малоросіянина, «Повістей пасічника Рудого Панька». Це молодик років 26-ти, приємний зовні. В його фізіономії, проте, є частка лукавства, що збуджує до нього недовіру. В нього застав я чоловік до десяти малоросіян, усі майже вихованці Ніжинської гімназії»². А Є. Гребінка

писав М.М. Новицькому 7 березня 1834 р.: «Петербург — то колонія освічених малоросіян. У всіх інституціях, академіях, в університетах повно земляків, і коли беруть на службу, малорос привертає особливу увагу як *un homme d'esprit*»³.

Та думками, мріями молодий Гоголь дедалі частіше лине в Україну. Особливо окришила його подана М. Максимовичем ідея обійняти кафедру в університеті святого Володимира. На цю привабливу пропозицію Гоголь відгукується із захватом у грудні 1833 року: «Уяви, я теж думаю: Туди! Туди! До Києва! До стародавнього, прекрасного Києва! Він наш, він не їхній, неправда! Там або навколо нього, діялися діяння старовини нашої»⁴. Йому здається, що в Києві, в особливій аурі української старовини, він завершить історію України і Півдня Росії, напише загальну історію людства, якої нема не лише на Русі, а й у Європі, а ще — назбирає переказів, повір'їв, пісень. Там, у Києві, його творчий дух сягне особливих висот мистецького пізнання долі України. Цими планами Гоголь ділиться з Пушкіним і з великим нетерпінням чекає повідомлення про призначення його на кафедру загальної історії університету святого Володимира. Не судилося. На омріяне ним місце, призначено професора Харківського університету В.Ф. Циха, Гоголю ж запропоновано викладати російську історію. Але ця дисципліна — дуже нудна для нього, в Петербурзі він ще міг би витратити на неї дві години двічі на тиждень, але в Києві, — ні: «Чорт забирай, якби я не погодився взяти скоріше ботаніку або ж патологію, ніж російську історію...». Навіть його високошановані, огорнуті величавою славою друзі-покровителі О. Пушкін, князь П. В'яземський, вихователь спадкоємця престолу В. Жуковський не в змозі посприяти Гоголю здобути омріяну посаду. І пояснення цьому — сувора заборона надавати полякам посади в державній службі, яка почала діяти після повстання 1830—1831 рр. у Варшаві. Відомо, що одним із керівників цього повстання був генерал В. Яновський, який в генеалогії роду Гоголів-Яновських посідав помітне місце. Мати Миколи Гоголя Марія Косяровська до 14 років жила й виховувалася в родині батьків свого двоюрідного брата — генерал-майора Андрія Трошинського, одруженого з онукою останнього короля незалежної Польщі Станіслава Понятовського.

Отак друга частина прізвища Гоголів-Яновських стала на заваді здійсненню мрії Миколи Васильовича, бо корінням сягала давньої гілки — вихідця з Польщі Івана Яковича Яновського, який був призначений 1695 року священиком Троїцької церкви в Лубнах. Син Івана Яковича Дем'ян

¹ Гоголь Н.В. Собр. соч. — С. 95.

² Нікитенко А.В. Дневник: В 3 т. — М., 1955. — Т. 1. — С. 116.

³ Гребінка Д. Твори: У 3-х т. — К., 1981. — Т. 3. — С. 566.

⁴ Гоголь Н.В. Собр. соч. — Т. 7. — С. 93.

(Даміан) Яновський стане священиком Успенської церкви, а його син Панас уже носитиме прізвище Гоголь-Яновський¹. Хутір Купчин, яким володів дід Миколи Гоголя Панас Дем'янович Яновський, називатиметься Яновщина, а коли цією садибою володів батько майбутнього письменника — Василівкою. Дід Миколи Гоголя закінчив Київську духовну академію, служив у Генеральній військовій канцелярії на посаді полкового писаря. Додаток «Гоголь» до його прізвища «Яновський» вперше зустрічається у «Дворянській грамоті», яку Панас Дем'янович отримав 15 жовтня 1792 р.²

Відмова юного Миколи від другої частини свого прізвища зумовлена, мабуть, бажанням полегшити, зокрема, віднайдення його в Петербурзі листонашами. Принаймні, таке пояснення він подає в листі до матері, але з тих пір підписує всі свої твори і листи лише одним прізвищем — Гоголь. А можливо, він остерігався, аби в ньому не бачили нащадка поляків (їх після Варшавського повстання переслідували), і прагнув уникнути складнощів у процесі друку своїх книжок, на титулі яких би значилося прізвище «Яновський».

Випроваджуючи свою першу книжку «Вечори на хуторі біля Диканьки» у читацький світ під прізвищем Гоголь, молодий письменник цим самим засвідчував повагу до славних предків, — до «старих національних фамілій», свою приналежність до старовинного козацького роду, представники якого здобули ратну славу, відзначилися на дипломатичній службі й не раз фігурували в козацько-старшинських документах як помітні діячі козацької України часів гетьманщини. Адже Гоголь був «нащадком наказного гетьмана Михайла Дорошенка та Правобережного гетьмана Петра Дорошенка, нащадком наказного гетьмана Якова Лизогуба та гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського. Він — онук секунд-майора Панааса Гоголя-Яновського та офіцера лейб-гвардії Ізмайловського полку Івана Косяровського. По жіночій лінії — поріднений із Мазепою, Павлом Полуботком і Семеном Палієм»³. Ім'я гетьмана Івана Мазепи далеко не випадкове в генеалогічному дереві Гоголів-Яновських — дядько матері Миколи Васильовича, міністр і сенатор Дмитро Трощинський вів свій родовід із глибин малоросійської високої знаті, зокрема й від роду Мазепи, з яким породичався його прадід Матвій Трощинський.

І хоча письменник ніколи не хизувався своїм родоводом, іноді й скептично висловлювався про необхідність уточнення біографічних даних, пов'язаних із родоводом і національністю, проте герої його творів не зрідка заглядають до глибин родової пам'яті — пам'яті дідів-прадідів.

Хоча Гоголь уже пересилив сіру північну нудьгу, розчарування Петербургом, злидні й самотність, проте не вгамував ностальгії за домашнім затишком і розкішною українською природою. Бажання їхати в Україну до Києва було таким великим, що він палко вмовляє М. Максимовича як швидше вирушати в розкішне українське літо: «А повітря! а гливи! а рогіз! а соняшники! а паслін, а цибуля! а вино хлібне... Тополі, груші, яблуні, сливи, морелі, дерен, вареники, борщ, лопух! Це просто розкіш!»⁴.

Мрія посісти кафедру історії в Києві для Гоголя була своєрідним імпульсом пробудження в чужому місті ностальгії за Україною й стимулювала його інтерес до національного. Свідчення цього — системне вивчення історичних джерел, пов'язаних із діяльністю Богдана Хмельницького і періодом Хмельниччини, записи українських пісень, переважно історичних (біля 50 пісень Гоголь записав у спеціальний зошит власноручно), студювання «Запорожской старины» І. Срезневського, літописів О. Кониського, О. Рігельмана, Афанасія (автора опису Чернігівщини) Шафонського, праці французькою мовою Й.-Б. Шерера «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких та українських козаків». Щоправда, все це буде пізніше, після відмови в призначенні на київську кафедру, — тоді, коли Гоголь з 24 липня 1834 р. обійме посаду ад'юнкт-професора кафедри загальної історії С.-Петербурзького університету, розпочне читати лекції в Патріотичному інституті, готуватиме другу редакцію «Тараса Бульби», обдумуватиме драму з української історії.

Але поразка із набуттям кафедри боляче травмувала засліпленого першими променями літературної слави і обласканого високими знайомствами двадцятирічного автора «Вечорів». Як це так, його книга сподобалась самій імператриці, за велінням самої імператриці його призначають учителем історії в Патріотичному інституті, що під її опікою, з ним поштиво розкланюється князь П. В'яземський, його літературною долею цікавиться такий авторитетний літератор, як П. Плетньов (йому Пушкін присвятив поему «Євгеній Онєгін»). А з Пушкіним Гоголь такий близький, що просить матусю адресувати листи до нього на ім'я Пушкіна, в Царське Село, — і от його не призначили очолити кафедру в Києві? Гоголь глибоко ображений, знічений, розгублений. Слава ніжно приголубила його після появи «Вечорів», але він хотів зігрівати своє честолюбство лише творчими спалахами вирощеної на переказах, казках, легендах і повір'ях уяви. Його вабив Невський проспект, хотілося зазирнути й у тісні кімнатки дрібних чиновників, і в пишні покої високих

¹ Див. докладніше: Смирнова Рената. Таємниці біографії Гоголя // Дзеркало тижня. — 2004. — 24 січ. (№ 3/478).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Гоголь Н.В. Полное собр. соч.: В 14 т. — 1940. — Т. 10. — С. 297.

сановників, і в богом забуті куточки Росії приносило перед столичним чиновництвом, лінивої, одурілої від неконтрольованого свавілля.

Після великого успіху «Вечорів» Гоголь замірився писати історичний роман «Полонений», пробує розпочати великий твір про Я. Остряницю, друкує уривки із роману «Гетьман» — про Україну XVII століття з її романтичною історією, могутніми характерами, величавими батальними сценами. Але не складалося. За життя він так і не опублікував начерк «Роздуми Мазепи», в якому запитував: «Чого міг чекати народ, такий відмінний від росіян, який дихав вольністю і молодецьким козацтвом, хотів пожити своїм життям? Йому загрожувала втрата національності, більше чи менше зрівняння прав з власним народом самодержця»¹ (зберігаємо автора).

До речі, Шевченко, гостюючи в Яготині, налаштувався було писати лібрето до опери «Мазепа», задуманої разом із П. Селецьким. Але з цього наміру нічого не вийшло, бо Шевченко бачив у Мазепі поборника свободи, який постав проти деспотизму російської імперії, тоді як П. Селюцький не виходив за межі офіційної міфологеми «Мазепа-зрадник».

Гоголь упевнений, що його народ, його батьківщина заслуговують на велике щасливе майбутнє. З якою любов'ю він описує свій рідний край у «Погляді на складання Малоросії» з її густими лісами, розлогими степами, з повноводим Дніпром та козацькими порогами, з її відкритими, безмежними просторами без природних кордонів із гір чи морів. Якби такі природні застави мала його Україна бодай з одного боку, пише Гоголь, тоді «і народ, який оселився тут, утримав би політичне життя своє, створив би окрему державу». Вірив, що незабаром, ось-ось його край прокинеться з сну, усвідомить свою історичну місію і стане як «цивілізована нація» (Гердер).

Уяву письменника ще тримали «Вечори» з їх святковою феєричністю, проте дедалі частіше він фіксував сіру мряку, понурі фігури, темні підворотні й бліді, мов поганки, вогники свічок у закутих каменем чиновничих келіях. Український дух Гоголя поволі вичахав, а поривання бути серед перших, тішитися успіхами й великими грішми, навчати й кликати за собою спраглих до людського самовдосконалення, до духовного просвітлення притягали до столу. І він писав. Розпочинав — і не завершував, шматував недописане, кидав у вогонь готові сцени, запалювався відчаєм і палко благав свого генія не покидати його. Невтомлена жага творення виносить його уяву на висоти досягнення прекрасного. Майже за один рік (1833—1834) Гоголь напише «Тараса Бульбу» (першу ре-

дакцію), «Старосвітських поміщиків», «Портрет», «Невський проспект», «Вія», «Записки божевільного», п'єсу «Женихи» (згодом вона переросте в комедію «Одруження»), «Арабески», «Миргород», ряд статей; осмислюється, визріває ідея «Мертвих душ». Здавалось би, сценічний успіх у Санкт-Петербурзі комедії «Ревізор» утішить письменника, але ні. Хоча, завважає він у листі до М.С. Щепкіна в квітні 1836 року, навіть на четверту виставу в славетному Олександринському театрі квитків не дістати. Успіх великий і гучний, але всі повстали проти Гоголя: «Чиновники підстаркуваті й поважні кричать, що для мене нема нічого святого, коли я насмілюся так говорити про служивих людей. Поліцейські проти мене, купці проти мене, літератори проти мене. Сварять і ходять на п'єсу <...> Найменша примара істини — і проти тебе повстають, і не одна людина, а цілі стани»². І так збурило столичну публіку провінційний сюжет, якби драматург узяв щось із петербурзького життя? Тому Гоголь відмовляється від постановки в 1836 році п'єси «Одруження» і під тим приводом, що хоче її доопрацювати, забирає текст з собою за кордон. Він вважає, що письменник, який пише, відтворюючи сучасність, — особливо комедійний письменник, письменник-мораліст, — повинен перебувати подалі від своєї країни: «Пророкові нема слави в батьківщині»³.

Здавалось б, усе є — слава, гроші, впливові знайомства, а душа болить. Скільки разів Гоголь тікав із Росії — двічі додому, в Україну, частіше за кордон, у Європу, передусім до Риму. Втікав від Росії, запитуючи: «Русь! Чого ж ти хочеш від мене?» і з гіркотою великої образи та з почуттям невтоленної спраги пізнання тієї ж Росії повертався назад. Повертався, бо в Україні залишалися рідні — самотня мати, самотні сестри, якими так турботливо опікувався. Але душею відчував, що там, у Росії, для нього нема світлого місця і радості буття.

Коли Шевченко на початку 1846 року, подорожуючи Україною, в Ніжині записує до альбому М.В. Гербеля чотири початкових рядки вірша «Гоголю», автор «Мертвих душ» на той час уже спалив одну з редакцій другого тому поеми і кинув виклик усій Росії своїми «Вибраними місцями листування з друзями».

Другий том «Мертвих душ»: фінал творчості чи рух уперед?

Важко, до глибокого фізичного й морального знесилення Гоголь вивершував другий том «Мертвих душ», намагаючись витворити щось особливе, прекрасне, як він публічно обіцяв, але

¹ Цит. за: Барабаш Юрій. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». — С. 222.

² Гоголь Н.В. Полное собр. соч. : В 7 т. — Т. 7. — С. 126.

³ Там само.

марно. Відчував, усвідомлював, що не готовий написати таку книгу, якою хотів ошчасливити і здивувати Росію, відкрити перед нею новий її образ і нову віру. Це ідейно-естетичне надзавдання вичерпало письменника до самого дна душі, і він зримо уявляв свою смерть, бо його «Мертві душі» не змусили Росію схаменутися, хоча віддав їй у жертву свої думи й переживання останніх трьох літ. Робота над цим твором виявляє всю квінтесенцію пошуків митця. Він мусив докладати великих душевних зусиль, аби слова лягали на папір. Гоголь вимучував себе зобов'язанням дати світові нову книгу «Мертвих душ», але невимовна туга накрила чорним крилом його душу, хвороби виснажили тіло й змушували шукати якісь виправдання такого затяжного, майже на три роки, творення того надзвичайного й чудового — грандіозного, публічно обіцяного одкровення духу. «Я мучив себе, силував писати, страждав тяжким стражданням, бачивши безсилля, і кілька разів уже викликав у себе хворобу такою принудою й нічого, не міг зробити, й усе виходило вимушено й погано. І багато, багато разів туга, ба навіть ледь-ледь не відчай оволодівали мною за цієї причини... Не можна виголошувати святині, не освятивши передусім бодай скільки-небудь свою власну душу...»¹ — зізнається він своєму вірному другові Олександрі Смирновій.

Але не писати він не міг, — іншого сенсу життя, як творення, не уявляв. Оскільки обіцяна душевна книга не виливалася в рядки, знаходив розраду в листах. За ці шість — із 1842 по 1848 рік — років перебування за кордоном чи не найщасливішими були дні в Римі, куди письменник знову, як у 1837 р., запросив свого давнього друга О. Смирнову. Оглядаючи вічне місто, Микола Васильович з особливою емоційною чутливістю сприймав картину страшного суду в Сікстинській капелі. «Тут історія таємниць душі. Кожен із нас сто разів на день то негідник, то ангел»², — зауважив якимось він, стривожений власним духовним конфліктом. Захоплення Римом, зачудування Італією, яка так нагадувала йому сонячну Україну, щоденні прогулянки, відвідування музеїв, опери із вродливою інтелектуалкою О.Смирновою, молитовні зосередження та медитації в церквах, душевні сповіді та релігійні одкровення в листах до численних друзів, — де тут було брати час для реалізації такого грандіозного задуму, як друга книга поеми «Мертві душі»? Але письменник багато читав, осмислював розвиток зображуваних подій. Зрештою, змушував себе писати, переборюючи тугу, душевну розпуку й фізичну неміч. У листах нарікав, що йому повсякчас холодно, що відчуває

згасання сил, сильно схуд. Плекав надію на паломництво до Єрусалиму. Але виїзд до землі обітованої відкладається, завершення поеми ще навіть не зоріє в його творчих планах, а душевний неспокій жене містами й містечками Європи. Проте й у Римі, й у Ніцці, й у Парижі, і в різних містах Німеччини Гоголь працює над своїм масштабним задумом. Усвідомлює, що повинен завершити свою духовну сповідь, але дедалі сильніше розпач. А раптом йому не стане творчих сил здійснити це високе покликання, бо страх смерті гасить усі поривання. Творча енергія молодого письменника, що так ефективно спрямувала, передусім українськими повістями, читацьку увагу на історичні та духовні основи національної екзистенції, активізувалася ідеєю створити досі не бачений роман «про всю Русь», щоби провістити на весь світ про своє місійне покликання: виявити моральні та духовні рани на тілі всієї Русі — України та Росії й показати цим заблудшим, упослідженим, гріховним вівцям Господа дорогу до храму очищення, до набуття віри.

Гоголь сподівається в поемі «Мертві душі» показати велич перетворення мізерної, нищої душі на шляхетну, сповнену моральної чистоти натуру, яку сучасники й майбутні покоління захочуть наслідувати. Та дух Гоголя був ослаблений, скорботні думки і трагічні настрої знесилюють слово, бо знесилений сам дух і тому неспроможний виношувати в собі творчо продуктивне слово.

Гоголь перечитує сторінки першої частини «Мертвих душ», писані ще в Росії, згодом у Швейцарії та Франції, і щоразу впевнюється, що спрямовувати сатиричні інвективи на російську дійсність, як було здійснено «Ревізором» та «Мертвими душами», він не хоче. І не може. Сучасна Росія з її аморальною, звироднілою від зловживань, бездуховною армією чиновників, які розкошують від безкарності та втішаються покірністю зачумленого безпросвіттям люду, письменника вже не цікавить. Не тішить і той несподіваний тріумф, який осяяв його всеросійською славою після прем'єри «Ревізора» та після першої частини «Мертвих душ».

Гоголь усвідомлено полишив ще першого разу, в травні 1836 р., Петербург, де «Ревізором» замірився «ревізувати» дійсність — поглянути на неї крізь сміхову систему дзеркал, окарікарувати реальність цим дзеркальним гіперзображенням, розсмішити й у фіналі досягти особливого потрясіння. «Останнє вимовлене слово мусить подіяти на всіх водночас, раптово як електричне потрясіння», — уточнює Гоголь особливості фіналу в листі до М. Прокоповича від 27/15 липня

¹ Смирнова-Рассет А.О. Воспоминания. Письма. — М., 1990. — С. 427.

² Там само.

1842 року¹. Слово вичерпало свої можливості, воно зацімло на устах учасників дійства і цим посилювало символічність останнього вигуку, подив і жах.

Життя провінційної Росії абсурдне, і Слово безпорадно згасає перед цим абсурдом реальності, неспроможне відродити її силою мистецтва. Подалі від цієї холодної, морально знесиленої просторової безмежності, туди, де сонце, прозоре повітря, краса і велич визрілого на античних традиціях мистецтва, де підла сучасність не закриває горизонт віри, не знищує надії на духовне оздоровлення завдяки естетичній насолоді від досконалого Слова! Це був другий вихід художника за межі російського світу. Глуха, просякла мрякою безвиході та мертвотної застигlosti російська дійсність знесилювала його творчий дух. У листі до В. Жуковського Гоголь писав наприкінці 1839 року: «яке дивне моє існування в Росії! який важкий сон! о, коли б як швидше прокинутися! Ніщо, ні люди, зустрічі з якими принесла би радість, ніщо неспроможне збуджувати мене...»².

Ідея духовного виведення двох народів — українського й російського, всієї Русі на шлях загальнослов'янського місіяництва, з метою відкрити світові нові обрії удосконалення, відповіддю до християнсько-етичних вимірів, спонукала Гоголя до створення нової редакції повісті «Тарас Бульба». Розширений варіант повісті з'явився в тому ж 1842 р., коли були надруковані «Мертві душі». Відкривши — передусім для себе — тотальну недосконалість російської дійсності й письменник упевнився в необхідності особистісного проповідування християнських моральних цінностей. Коли в першій редакції повісті «Тарас Бульба» місія збереження й захисту православної віри від римо-католицької експансії, мусульманського світу, від поширення уніатства, від свавілля поляків — усіх зазіхань на «віру предків і святого звичаю» — покладається на українське козацтво, то вже в редакції 1842 р. «думка про особливу історичну та релігійну місію українського козацтва дедалі помітніше витісняється ідеєю російського месіанства, топос України — топосом «Руси», «російської (“русской”) землі», козаків тепер іменовано «російськими (“русскими”) витязями», «православ'я оголошено російською (“русской”) вірою»³.

Гоголь відмовляється від утвердження особливої історично-релігійної місії українського козацтва, над обґрунтуванням якої замислювався, коли працював над історичними джерелами, записував українські народні пісні, готував грандіозний проект з історії України, друкував статті «Погляд на укладання Малоросії» та «Про середні віки».

Його погляд тепер звернений углиб себе задля духовного й морального самовдосконалення. Він смиренно благає Господа зміцнити дух, утвердити його в фізичній і духовній силі, молитва заповонила його ество, стала своєрідним моральним інструментом очищення душі, аби підготувати її до величній місії — християнської самопосягати для служіння Божому промислу. Така місія передбачала самопожертву, вимагала всієї людини, її духу і слова. Перекоаний, що слово постає з самого духу безпосереднього Я, Гоголь плекав слово у сфері духовного. Щоб оживити визріваюче в душі слово, необхідно мобілізувати на цю інкарнацію дух. Письменник із незгасною надією і християнським смиренням очікував явлення слова як кульмінації поєднання, порозуміння духу і слова.

Він усе ж таки сподівається оживити мертвотну застигlostь життя яскравою блискавою образного слова, пізнати страшну таємницю мороку, який огорнув жахливою безнадійністю людину, приречену на повне оніміння, на біблійне закам'яніння перед абсурдом власного буття.

Після «Ревізора», «Одруження», «Гравців» Гоголя заповонила ідея — відродити, воскресити дух людини; а щоб оживити «мертві душі», слід, замислював художник, зібрати їх і провести за собою всіма дантовими колами морального очищення й самоусвідомлення. Цю апостольську місію письменник плекав у своїй душі, ошчасливленій «ідеальною» Італією, але розумів, що передусім потрібне особистісне самовдосконалення, — піднести себе самого до духовних висот пророків-євангелістів. Євангеліє лягає на його письменницький стіл, щоби відкривати духовні горизонти вічного для страдницької душі. І тільки страдницька душа здатна явити світові найдосконаліші поетичні одкровення.

У цей час, орієнтовно з 1837 по 1842 рік, коли Гоголь намагався подолати творчу кризу шляхом оновлення свого грандіозного задуму — поеми «Мертві душі», і посилюється в його душі розлом, спричинений бунтом реальності супроти художньої ідеї. Письменник не може віднайти відповідну художню форму, здатну якнайповніше втілити його ідеї перетворення дійсності й облогодження людини засобами мистецтва.

Коли Гоголю пощастило гармонійно відтворити поетичним словом просторинь національних міфів, легенд, переказів і досконало міфологізувати українську дійсність, — його духовний світ осявало творче піднесення, митець радісно сподівався на нові естетичні здобутки завдяки міфологічному зрощенню реальності та уяви. Із «Вечорів» розпочався його тріумфальний похід російською сло-

¹ Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. — Т. XII. — С. 84. І ще вказівка: «Остання сцена “Ревізора” мусить бути особливо зіграна розумно. Тут уже не жарт, і становище багатьох осіб майже трагічне», — радив автор (Гоголь 1984, IV, с. 362).

² Вересаєв В. Гоголь в жизни. — М., 1990. — С. 259.

³ Барабаш Юрій. Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 516.

весністю, здіймаючи високі хвилі подивування, захвату, заздрості; від цього наполегливого, честолюбного українця очікували нових естетичних чудес. Читачі «Вечорів», «Тараса Бульби», «Миргорода» були зачаровані цим грандіозним міфологізованим світом ідеального й реального, уявного й фактичного, історично достовірного, минулого та сучасного — України, реальної і витвореної багатою уявою та фантазією письменника. У творчості Гоголя відродилася, мов казковий птах фенікс, забута, упосліджена, колоніально пригнічена Україна, її могутня духовна енергія, відкрила перспективу виходу з хаосу буття.

Стихія українських легенд, переказів, вірувань, звичаїв, міфів, що завирувала в гоголівських українських повістях, виявила колективний дух нації, національну душу. В цей період дух і слово письменника, внутрішньо згармонізувалися в культурно-національній єдності з буттям української нації. Та Гоголь не став далі (особливо після невдалої спроби посісти кафедру історії Київського університету) творчо культивувати національні почуття, національний спосіб художнього мислення, письменник замислюється над ідеєю порятунку християнської людини — від спокусу диявола, від зла, скверни, закладання душі чортові, ідею облагородження своєї душі й душ зневірених, загублених, упосліджених. Його тривожить майбутнє людського співбуття взагалі, духовна й моральна криза російського суспільства. І чи не тому він полишає Росію, щоби піднятися над цією спотвореною реальністю і сфокусувати свій творчий погляд на можливості оживлення духовно мертвих душ. Та передусім Гоголь потребував зняти з себе ту немилосердну розумову й духовну напругу, яку він відчував саме в Росії, розв'язати внутрішній конфлікт.

У листі до О. Смирнової Гоголь у 1842 році писав: «З того часу, як полишив Росію, сталася в мені велика зміна. Душа зайняла мене всього, і я побачив надто явно, що без спрямування моєї душі до її кращого вдосконалення не в змозі я був зрушити жодною з моїх здібностей, і без такого виховання душевного всілякий труд мій буде тільки тимчасово — блискучим, але суєтний в сутності своїй»¹.

Увірувавши в морально-перетворювальну силу молитовного слова-очищення, Гоголь уже до кінця днів своїх сповідував ідею свого місійного покликання як пастиря, котрому Господнім велінням судилося вивести Русь до верхів'їв найліпшої християнської держави. А пастирська самопосвята — врятувати інші душі й тим ушляхетнити саме життя — розпочинається із спасіння власної душі.

Гоголь публікує «Вибрані місця із листування з друзями» — оприлюднює особисті, інтимні листи, «Заповіт», оголюючи свою душу, радить, повчає, вимагає, судить, пояснює і закликає. Сподівається відкрити шлях до нової свідомості, затаєної в глибинах своєї душі, намагається зазирнути за межу життя, передати відчуття смерті, що, здавалось йому, вже чатує наготові біля порогу його буття. Прагне викликати співпереживання: «співвітчизники! страшно!.. завмирає від жаху душа, коли тільки передчуваєш загробну велич тих духовних вищих творінь Бога, перед якими порох уся велич його творінь, тих його творінь, котрі вразили нас тут»². Свою людську сутність, свою душу й саму творчість Гоголь присвячує визначальній для його життя і творчості найвищій меті — «працювати не для себе, а для Бога». Саме до Бога як ідеальної істини поривався дух митця, щоби досягти гармонії між духом і словом. Символічними є його передсмертні слова: «Драбину, як швидше, давай драбину!», в яких утілилося невтоленне прагнення письменника злитися, нарешті, з вічним, божественним, ідеальним і віднайти вишукуваний душевний спокій.

Ці три майже безплідні літа Гоголя мимоволі нагадують і про три літа Шевченка, надзвичайно плідні й значимі в його творчій біографії, і славетну трійку Гоголя, і трійку Чичикова, і трійку Русі. Чи символізує щось трійка в долях цих великих українців, хто зна? Одне очевидно: обом художникам у цій закам'янілій імперській шинелі було не до сміху. В рік виходу гоголівської «Шинелі» — в 1842 році — народилася символічна фраза городничого: «Чому смеесть? Над собою смеесть!»

Спаленням редакції другого тому «Мертвих душ» Гоголь мовби переборював один із найбільших піків душевної кризи, а «Вибрані місця із переписки з друзями» своєю несподіваною сповідальністю та сміливістю в оприлюдненні приватного листування, наголошенням своєї пророчої місії спрямувати Росію на шлях морально чистого служіння за велінням Господа своїй справі на своєму місці, повинні були б, сподівався він, виправдати те, що він не зміг здійснити другим томом поеми.

Важка фізична хвороба і глибока душевна криза захопили Миколу Гоголя влітку 1845 року. Гоголь усамітнюється у Франкфурті, замислюється все частіше над поїздкою до Єрусалиму, аби зміцнити дух і наповнити знесилене тіло вірою в свою пророчу місію. Все частіше думки зосереджуються на наблизенні фізичного кінця: «Я дрожу весь, чувствую холод непрерывный и не могу ничем согреться. Не говорю уже о том, что исхудал весь как щепка, чувствую истощение сил и опасуюсь

¹ Цит. за: Луцький Юрій. Страдництво Миколи Гоголя, званого також як Ніколай Гоголь. — К.: Знання України, 2002. — С. 65.

² Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. — Т. VIII. — С. 221.

очень, чтобы мне не умереть прежде путешествия в обетованную землю».

Робота над другим томом «Мертвих душ» йшла тяжко, з великою напругою волі і фізичних сил. Гоголь змушував себе писати, бо ж заповів не втрущати до гроба Господнього доти, доки не завершить цю працю. Відволікався на листи, які писав радо і з нетерпінням чекав на них відповіді — душа прагла спілкування, відгуку і відповідей на болючі проблеми морального удосконалення людини і суспільства. Народжувалася інша книга — книга авторської сповіді, книга заповіту, книга емісійного покликання поета. На цю книгу під назвою «Вибрані місця із переписки з друзями» Гоголь покладає великі надії. Він сподівався, що завдяки цій книзі він прокладе для себе, для своєї творчої місії шлях до нових естетичних якостей зображення людини, яка перетворюється духовно і морально в світлі християнського ідеалу.

Шевченко в той час як «вільний художник» від Академії наук подорожує Україною, замальовує церкви, монастирі, містечка, людей, краєвиди... І в цей рік, а саме в жовтні-грудні, поет напише п'ятнадцять вражаюче емоційних, сповідально «оголених» душевних поезій. Це «Не завидуй багатому...», «Не женися на багатій...», «Єретик», «Сліпий», «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», «Давидові псалми», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «За що так любимо Богдана?..», «Заповіт». Саме у «Заповіті», написаному на порозі смерті — в передчутті завершення земного життя Тарас Шевченко заповідає своїй душі не полишати Україну доти, доки вона не порве кайдани невілля і не заживе «в сім'ї вольній, новій». Тільки тоді, коли постане вільна й велика українська сім'я, душа поета може піднятися в небеса — до Бога, «...а до того // Я не знаю Бога».

Для Гоголя ці три роки напруженої, душевно знесилуючої творчої праці над другим томом «Мертвих душ» — після вражаючого успіху «Ревізора» і першого тому славетної поеми — здавалися майже втраченими, тоді як Шевченко за три роки (1843—1845) вийшов на чільного українського національного поета з високою пророцтвом місією і наче в знак усвідомлення свого національного покликання укладає рукописний альбом своїх поезій під назвою «Три літа», до якого він заносить 23 написані за цей період поезії.

Його покликання — сказати «святую правду на землі», подати за Україну «голос новий», воскресити українське слово, яке оживить правду, і це слово буде «святиє», «боже», «господне», «велике», «огненне», «тихе, добре, кротке»... Поет молить «святую праведницю матір»:

Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом живим
І оживи і просвіти!

Микола Гоголь, як і Шевченко, вів повсякчасний діалог з Богом у надії здобути моральні сили для самоутвердження у вірі, в обов'язку служити істині, а отже — суспільству. Гоголь міг повторити слідом за Шевченком: «Нащо живем? Чого бажаєм? Нащо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла?», про що свідчить його «Авторська сповідь», загалом «Вибрані місця...» і той драматичний душевний розлад, яких супроводжував складний християнський шлях самопізнання геніального художника.

Перебуваючи в Україні, а саме у В'юнищах під Переяславом, де поет гостював у свого приятеля Степана Самойлова, Шевченко 19 грудня 1845 року завершує поетичний цикл «Давидові псалми». Там він, працюючи над переспівами псалмів, перечитував Псалтир, роздумував над долею Єрусалиму, до якого у хвилини душевної розпуки і фізичного знесилення поривався Микола Гоголь і який він відвідав у лютому 1848 року.

Стародавній Єрусалим символізує в Шевченка Україну, яку він на чужині не забуває, до якої так спрагло поривається його душа.

Коли тебе забуду,
Єрусалиме,
Забвен буду, покинутий
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо.

Гоголь паломництвом до Єрусалиму прагне перевірити, чи є в нього віра, бо розумом він усвідомлює необхідність і жадання віри, а от душею її не відчуває; душа холодна, мовчазна і не може очиститися. Тепер він, після глибокого розчарування, яке він пережив у Єрусалимі, єдину надію покладає на «миле мистецтво». Шевченко також уповає на «святее слово» — на високу місію мистецтва і молиться, аби Господь внушив їм, незрячим і байдужим, «уст моїх глаголи».

Шевченко замислювався над ідеєю нового Єрусалима — «другого Єрусалима», яка мала б втілитися в особливій місії Києва як столиці греко-слов'янської православної цивілізації України-Руси, тоді як Москва викохувала і далі ідею «третього Риму» — імперської державності, начебто успадкованої від Візантійської імперії.

Шевченко молить Бога не одвертатись од нього, не покидати його в самотині, в муках душі і в болінні серця, звернути свій погляд на сльози і скорби свого народу.

Встань же, Боже,
Вскую будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорби забувати!
Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах,
Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову.

Поет почуває себе самотнім в Україні, де всі оглухли, збайдужіли до національної справи, покірно схилялися в кайданах — нема кому показати свої думи, які стискають до оніміння серце, роздирають душу, тихесенько плачуть в скорботному переживанні лихого долі України.

Самотній і Гоголь. Слава його велика, але письменника тривожить творчим неспокоєм душа, яку все частіше охоплюють сум і скорбота, туга за полишеною добровільно батьківщиною, усвідомлення того, що його «Вибраних місць...» не сприйняли, не зрозуміли.

Обох — і Шевченка, і Гоголя — висміє і затаврує «несамовитий» Віссаріон Белінський. Шевченка — за поему «Гайдамаки» і особливо за сатиричну поему «Сон», на що поет, мовби передбачаючи роздратовану реакцію на «Гайдамаків», гідно відповів у вступі до цієї поеми. Відповідь з гордістю за свій народ і за його історію, за героїчну славу України і за його мову, бо знає, про що хоче читати великосвітська столична публіка:

Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори, —
От де слава!

Від великої любові й захоплення творчістю Гоголя Белінський переходить до гніву і образ на його адресу, як це постає вже у 1842 році із листа критика до В.П. Боткіна з приводу опублікування нариса «Рим»: «Страшно подумати о Гоголе, ведь во всем, о чем ни написал, одна натура, как в животном. Неужество абсолютное».

І це той Белінський, який в 1846 році назвав Гоголя «самым национальным» і «самым великим из русских поэтов», а вже наступного року скаже про «Вибрані місця...»: «Гнусная книга, гнусность подлеца».

Листування Гоголя і Белінського з приводу опублікування книги «Вибрані місця...» свідчить про їхні кардинальні розходження у поглядах на перспективи розвитку російського суспільства. Белінський наполягав на необхідності рішучого, аж до терору, зламу системи управління і таким способом прагнув досягти якісної зміни суспільства, тоді як Гоголь пропонував удосконалювати людську природу, лікувати душу, формувати кожну окрему одиницю суспільства шляхом просвітлення душі кожного — від селянина до найвищого за рангом чиновника.

Здавалося б, Микола Гоголь усе робив для того, щоб через моральне удосконалення людини реформувати самодержавну модель суспільної організації буття.

Там, у російській столиці, Гоголь, як його герой Акакій Акакійович, одягає нову шинель, яка слугує йому своєрідним пропуском у світ аристократії. Майбутня слава окрилювала молодого Гоголя, як Акакія Акакійовича живила духовно «вічна ідея майбутньої шинелі».

На Шевченка самодержавний режим брутально надягає солдатську шинель — заковує у кайдани фізичного і духовного невілляництва і цим остаточно відторгує поета від можливості діалогу з системою. Але попри всі заборони і обмеження творчої свободи його внутрішнє духовне життя було інтенсивним, плідним, зарядженим на творче самоздійснення. В умовах вимушеної ізоляції Шевченко створив стільки поетичних творів, скільки він не написав у будь-який інший період свого творчого життя.

Від природи жартун, любитель веселощів, співів, приятелювання з чаркуванням, Шевченко і в творчості любив гумор, сатиру, ідкий і доброзичливий сміх. Його прозові тексти насичені ласкавим і дотепним гумором, який «вживається» з уїдливо іронічними й саркастичними інвективами на адресу деспотичного, аморального панства, офіцерства, придворних сановників, імператорської родини. Гумор Шевченко вважав прикметною рисою українського національного характеру: «Земляки мои, в том числе и я, самую серьезную материю не могут не проткать хоть слегка, хоть едва заметной шуточкой. Земляк мой (разумеется, невольно) в потрясающий финал “Гамлета” всучит такое словцо, что сквозь слезы улыбнется».

Для своїх російських повістей Шевченко запрошує в авторство Кобзаря Дармограя, якому судилося бути не вельми ефектним двійником справжнього — україномовного Кобзаря, який не дарма грав, а органічно вповідав думи й надії свого народу.

Дармограй має переконати російську публіку в тому, що і на російському мовно-культурному полі він може грати на рівних з будь-ким, за маніфестувавши свою як розповідача літературну майстерність у зображенні різноманітних верств тогочасної Росії, в портретах, діалогах, характеристиках, описах природи. Домінанта гумористичних елементів характеротворення, передусім національного гумору, комізму та сатири настільки очевидна і, головне, ефективна в російських повістях Шевченка, що мимоволі зринає в емоційній пам'яті суб'єктивна тональність виповідання петербурзьких повістей Миколи Гоголя, його «Мертвих душ».¹

Авторські мови прози Шевченка і Гоголя настільки індивідуалізовані образно-стильовими, передусім національно питомими гумористичними

¹ Див. детальніше: Смілянська В.Л. Шевченкові повісті: український гумор у російському тексті. — Матеріали тридцять четвертої наукової Шевченківської конференції. Книга 1. — Черкаси: «Брама», 2003. — С. 182—191.

епітетами, перифразами, іншими лексико-граматичними й синтаксичними можливостями української мови, що мимоволі зароджується думка про надзвичайну спорідненість двох українських душ — Шевченка і Гоголя, що виявилось передусім в поетиках цих двох митців, у словесно-образних візіях, у семантиці та структурах образотворення.

Російський класично-романтичний стиль творчості й поведінки нагадував і Шевченкові, і Гоголеві людину на дибах, яка вивищувалася над іншими, але водночас викликала і сміх, і співчуття, і усвідомлення неприродності такого стану. Коли Гоголь цьому стилеві протиставляє сміх у синтезі фантастичного і комічного як логічний розвиток української художньої традиції, основним елементом якої є бурлескно-травестійний стиль, то Шевченко сатирою, іронією, гіперболою, сміхом підсікає ті диби, руйнує ті котурни, на яких стояла не лише тогочасна російська словесність, але й сама імперська система. І коли Гоголь намагається інтегруватися в ту систему з метою її вдосконалення передусім шляхом духовного оздоровлення її членів, то Шевченко прагне вийти на власний — через рідну мову — національний шлях державного становлення, творчого самоздійснення і цим самим вивести українську літературу на самостійний шлях розвитку. Перебуваючи 1847 року в Седневі, Шевченко пише передмову до другого, правда, нездійсненого видання «Кобзаря», в якій закликає: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чіє краще, нехай судять люди».

Гоголеві запраглося, особливо за щирої, доброзичливої підтримки Пушкіна і Жуковського, влитися українською бурлескно-комічною стихією в розлогий, спокійний плин російської літератури і в ній порозкошувати в ролі учителя, а то й пророка. Замірівся всерйоз і широко відкритися душею перед російським світом, але його українська душа не знайшла співчутливого, щирого відгуку в душі російській. Своєю творчою, вірніше, словесною манерою — своєю мовою, яка є «своєрідним ідіолектом російської мови»¹, українською ментальністю, яка так сприймала явище, подію, характер, що зразу ж позначалися різкі тони — своєрідні гіперболізовані «відлуння» процесу деградації російської людини і суспільства, Микола Гоголь протиставив себе російським монархістам, тим, хто не бажав бути висміяним в «Ревізорі» та «Мертвих душах» і хто вважав, що він спотворив образ великої Росії. Один із них — знаменитий дуелянт, світський лев, граф Ф.І. Толстой, про якого згадує О.А. Смирнова в листі до М.В. Гоголя від 13 грудня 1844 року: «У Ростопчиної при

В'яземському, Самарині і Толстому заговорили про дух, у якому написані ваші «Мертві душі», і Толстой зауважив, що всіх росіян представили у відразливому вигляді. Тоді як всім малоросіянам дали ви щось співчутливе, не дивлячись на смішні сторони їх; що навіть і смішні сторони мають щось наївно-приємне; що у вас немає жодного хохла такого підлого, як Ноздрьов; що Коробочка не бридка тільки тому, що вона хохлачка. Він, Толстой, бачить навіть мимоволі наявне не братерство в тому, що коли розмовляють два мужики і ви кажете: «два русских мужика»; Толстой і за ним Тютчев, досить розумний чоловік, теж зазначили, що москвич ніяк не сказав би «два русских мужика». Обидва говорили, що ваша вся душа хохлацкая вилилася у «Тарасі Бульбі», де з такою любов'ю ви виставили Тараса, Андрія і Остапа».

Сучасники Гоголя бачили передусім у його творчості сміх — він був зримий, ним письменник начебто заманював читача і глядача у свій творчий світ, аби там, роззирнувшись, він міг побачити незримі і невідомі йому сльози. Згадаймо, як у розділі VII «Мертвих душ» Гоголь подає визначення власної творчості — «видимый миру смех и незримые, неведомые ему слезы». Сльози геніального художника, які він виливав у своїй душі, озираючи мерзоти і підлоти сучасного життя. Гоголь повсякчасно стояв, подивований, ні — вражений до душевного заціпеніння, над прірвою людської ницості і не міг виповісти цього жаху перед зімлінням душі людської. І ця безодня, як у 41-му псалмі Давида, манила його і водночас відкривала непізнану глибину безодні власного духу. Микола Гоголь переживав внутрішню боротьбу альтернатив. З одного боку, він бачив і відтворював сучасне суспільство, спотворене аморальністю, бездуховністю, жадобою наживи, кар'єри будь-якою ціною — усім тим, що неминуче приводить до омертвіння людської душі. З іншого боку, він жадав бачити і відтворити людину з живою душею, відкритою назустріч вірі, добру, милосердю, співчуттю, справедливості. Але такої людини як абсолютної цінності, як морального і духовного ідеалу письменник не бачив і тому страждав. Через те Микола Гоголь і зазірав у безодню — прагнув досягти такої надчутливості власної душі, коли відкривається те, що за межею розуму — у сфері особливої напруги почуттів, у тій емоційній кульмінації переживань, коли запалюється світло «на тому березі». На дні безодні.

Цей «особливий стан пізнання, в якому воно набуває інший вигляд, інший спосіб протікання та іншу місію»², філософ Сергій Кримський називає давньогрецьким словом — еквінокс. Саме в пункті еквіноксу відчувається перехід пізнання до пере-

¹ Михед Павло. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст. — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2002. — С. 45.

² Кримський Сергій. Запити філософських смислів. — Київ: Вид-во ПАРАПАН, 2003. — С. 77.

живання абсолюту, досягається той морально-ціннісний поріг, за яким пізнавальний процес потрапляє у граничну зону і свідомості відкривається «третя правда».

Сергій Кримський стверджує, що Гоголь дійшов до останньої межі усвідомлення неможливості воскресіння згідно з християнським догматом безсмертя душі «мертвих душ» своїх героїв, яке він замірився здійснити в другому томі «Мертвих душ». Тому і спалив рукопис, чим засвідчив неможливість подальшого свого фізичного життя. На підтвердження свого висновку філософ згадує внутрішню драму Льва Толстого, його втечу від себе — відмову від усієї своєї творчості, драму Фоми Аквінського, який раптово у грудні 1273 року оголосив 20 томів власних теологічних творів «соломою», припинив роботу над третім томом «Суми теології» і через три місяці раптово помер. Микола Гоголь надто глибоко перейнявся вірою в своє покликання, у свою місію — ставив собі надмету, досягти якої було неможливо. Особливо коли власна душа роздвоєна, ніяк не могла пройти безболісно процес асиміляції в системі іншої — інонаціональної — культури. Його світовідчуття базувалося на духовних формах освоєння світу і вимагало чуттєвої достовірності пізнання, а це неминуче приводило до зазирання у безодню.

Не випадково Гоголь признавався в листі до Смирнові: «Сам не знаю, яка в мене душа — хохляцька чи російська. Знаю лише те, що не дав би переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ані росіянину перед малоросіянином». І ця невідомість власної душі, вірніше, незгармонізованість двох природ його душі — «хохлика і росіянина»¹, змушувала його переступати через одну природу душі — українську і пориватись жити другою природою — російською і зміцнювати її вірою в ідеальне. Та відбувається різке неспівпадання ідеального образу та реального життя — осягнення абсолюту стає непосильним завданням для душі художника. Його душа не змогла оживити своєю любов'ю, одухотворити ті образи, які виростали з реального життя, і вони не досягали під його пером повноти первинного задуму, не витворювалися з цього варварства буття в ідеальній формі людської гідності.

Не випадково в другому томі «Мертвих душ» раптово з'являється цей емоційний, на межі відчаю, авторський монолог: «Де ж той, хто рідною мовою російської душі нашої вмів би нам

сказати це всемогутнє слово: вперед? Хто, знаючи всі сили і всі властивості і всю глибину нашої природи, одним чародійним помахом міг би спрямувати нас на високе життя? Якими сльозами, якою любов'ю заплатила йому вдячна руська людина! Та віки минають за віками, ганебними лінощами і безумною діяльністю недозрілого юнака обертається... і не дається богом «муж, який вміє промовляти його!»²

Коли Шевченко прозрівав свою національну місію, і передусім у поетичному Слові, і жорстоке покарання за цю місію він приймав з гідністю³, то Гоголь лише на перших порах запалювався високим покликанням прислужитися національній справі, зокрема і написати історію України, повернутися до Києва, до університету святого Володимира. Далі його місія полягала в духовній діяльності на «владычнем языке» задля морального вдосконалення російського суспільства, передусім тих, хто з волі Бога владарює над іншими. А головне, що сам Гоголь переживав великі боріння духу, який прагнув самовдосконалення через молитовне каяття і звернення до Господа за підтримкою у зміцненні власного духу. «Дело мое — душа и прочное дело жизни» (VIII, 299) — признавався він у необхідності укріпити дух як основу і запоруку діяння. Бо поки не віднайдеш ключика до власної душі, ніколи не відкрити душі іншого. Микола Гоголь вважав необхідною умовою творчої діяльності «пізнання власної душі», відповідного, глибинного «я»⁴, пізнання «природи людини взагалі і душі людини взагалі» (VIII, 443). Він шукав сучасну людину в собі — такий шлях до людини через самопізнання видавався йому найкоротшим, бо його душа, його свідомість концентрували в собі болі й тривоги інших.

Якщо Микола Гоголь прагнув інтегруватися в російську дійсність, але за умови її морального удосконалення, то Тарас Шевченко різко її заперечував, бунтував проти цієї самодержавної форми правління і головним звинуваченням їй вважав знищення вольностей і прав України. Його внутрішній — через творче самовиявлення — бунт був настільки емоційно бурхливим, органічним, що виводив поета на найвищі вершини естетичної досконалості — стиль і форма його поем, балад, поезій настільки «зрощені», так взаємозумовлені, що природне звучання поетичного голосу ніде не ослаблюється пошуком інструментарію для його «озвучення».

¹ Микола Гоголь у 1844 році писав, що «поеднав у собі дві природи: хохлика і росіянина». (Т. 12. — С. 360).

² Гоголь Микола. Програмні твори. — Київ: Обереги, 2000. — С. 270.

³ У вірші «Н. Костомарову» поет писав:

Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

⁴ Барабаш Юрій. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. — М.: Наследие, 1995. — С. 184.

Шевченко не може — навіть під страхом смерті, як це переживалось в казематі, відректись від своїх поглядів, від своєї творчості, бо це неможливо: він неподільний, не можна відірвати від нього поему «Сон» чи поему «Кавказ» — ці думки, переживання, ці інвективи, ця безжальна, ідка сатира — все це Шевченко в повноті свого Я.

Багатьох категоричність суджень Тараса Шевченка, його сміливість і безоглядність присудів Російській імперії лякали і дивували. Не вкладалися у свідомість його сучасників Шевченкова невдячність за звільнення з кріпацтва — їм важко було зрозуміти, що його власна воля мало чого важила для нього, перейнятого болем за неволю всього його народу, що поет не може втішатися свободою для себе, забуваючи про свободу для всіх. Кульмінаційні інвективи на адресу російського самодержавства були такої високої емоційної напруги, такою могутньою силою духу віяло від строф «Кавказу», «Сну», «І мертвим, і живим...», «Великого льоху» і «Холодного Яру», «Гайдамаків», і «Заповіту», що всі, хто оточував Шевченка, захоплювався ним, співчував йому і допомагав, мовби пригиналися, знічувалися і мимоволі поривалися відсторонитися. Величний пророчий дух піднімав Шевченка над цим холодним світом імперської сваволі. Тому Шевченко не боявся. Не каюся і не відступав. Бо уявляв себе національним пророком, якого Господь послав на землю

свою любов благовістить!
святую правду возвістить!

Особиста доля вже мало обходить поета. Він змирився вже з тим, що ті, хто розтлив «Господню святую славу» і хто омерзився і служить «чужим богам», свідомо розп'яли його — «на стогнах каменем побили».

Шевченка не полишає невтішний біль за Україну.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.

Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

Гоголь також бачив, наскільки цей світ недосконалий, але що він настільки недосконалий і вже вступив у фазу внутрішньої руйнації, художник не передбачав. Тому й жажнувся — душа його не змогла втримати такої напруги переживань, і письменник вирішив свідомо полишити цей світ.

Вичерпав свої фізичні сили й Шевченко. Його літературна спадщина налічує 240 поезій, із них 9 поем, драму «Назар Стодоля», фрагменти двох

незакінчених драм, 9 повістей, щоденники, автобіографії, близько 250 листів. Мистецька спадщина Шевченка-художника нараховує близько 835 творів — живописних полотен, рисунків, офортів та ескізів (з них біля 300 не віднайдено).

Обидва — і Шевченко, і Гоголь — внаслідок колосального емоційно-творчого напруження та інтенсивного самовираження душевно виснажилися і вселили в свідомість і почуття думку про неминучість близького кінця.

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далеку дорогу? —
На той світ, друже мій, до Бога
Почимчикуєм спочивать...

Цей останній вірш Тарас Шевченко написав незадовго до своєї смерті — 14—15 лютого 1861 року. Його мрія про хату над Дніпром уже переноситься у рай, де неначе над Дніпром широким він поставить хаточку, садочок кругом хатини посадить і туди до нього, в цей божий рай, прилине його доля-муза, яку він за три роки до завершення земного буття закликав:

Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

За життя і Шевченка, і Гоголя огорнула велика слава і велика самотина. Їх не розуміли, не ощасливила доля їхню самотність подружньою любов'ю, дітьми.

Не розуміли Гоголя й тоді, коли він прийняв рішення відійти з цього світу і цю таїну полишення очужилого світу він хотів затаїти в собі, в своїй душі.

Оточуючі його люди поривалися йому допомогти, і чим активніше вони старалися, метушилися співпереживаючи біля нього, тим більше він страждав. Мучився від їхнього нерозуміння таїни завершення життя згідно з власною волею. Йому лили на голову холодну воду, а він розпачливо шептав: «Матушка, что они со мной делают?», його опускали у ванну, обмотували мокрим рушниками, ліпили на ніс п'явки, а він жалібно стогнав і просив якнайшвидше подати йому драбину — його кликало Небо. Здавалося, що це благає маленький чиновник Акакій Башмачкін, вражений глузуванням, підсміюванням товаришів по департаменту: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите» — і в цих вражаючих словах бриніли інші слова: «я брат твій».

Гоголь жадав тихої, спокійної смерті — благав Божу матір, ікона якої була біля нього в ліжку, де він непорушно лежав в халаті і чоботях, відвернувшись від цього рою сановитих московських лікарів. Душа виривалася із немічного тіла, а її не випускали, намагаючись заставити тіло втриму-

вати її лікуванню то запалення кишечника, то тифу, то нервової гарячки, а то й божевілля.

О восьмій годині ранку 1852 року на 43 році життя Миколи Гоголя не стало. Шевченкові доля відміряла також короткий життєвий шлях — 47 років, який завершився в Петербурзі 10 березня 1861 року. Обидва — і Шевченко, і Гоголь — не дожили навіть до п'ятидесяти років і обидва померли не на рідній землі, обидва гірко переживали самотину, їх переслідувала бездомність, повсякчасний пошук прихистку, бажання власного родинного тепла — рідного, а не чужого, хай привітного, але не свого. І Шевченко, і Гоголь так і не набули власного кутка, хоча кожен із них про це мріяв.

За вісім місяців до смерті Микола Гоголь, повертаючись з Одеси, де він завершив другий том поеми «Мертві душі», востаннє відвідав Василівку, в якій він не був шість років. У родинному маєтку він малює план майбутньої хати, в якій відвів для себе три кімнати, закупив ліс, позначив особисто колоди, навіть придбав велику дубову книжкову шафу. Він щасливий, бо завершив головну працю свого життя, але щасливий якоюсь тихою, внутрішньою радістю, яку навіювало усвідомлення завершеності великої справи, здійснення високого покликання його як художника на цій землі.

Шевченко не був в Україні довгих дванадцять років. Майже стільки він був вільною людиною — дванадцять з половиною років із двадцяти трьох, якщо вести лік від дня викупу з кріпацтва до останнього подиху.

Влітку 1859 року він вирушає в Україну з надією

Хоч на старість стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті,

бо йому «обісіло бурлакувати» і все частіше його душу зігрівала мрія знайти гарну і моторну дівчину, одружитися,

щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри
Та на лани широкополі.

Та не судилося. Замість запланованих п'яти місяців Шевченко пробув в Україні лише 2 місяці і 10 днів, був заарештований, сидів під домашнім арештом і згодом був змушений виїхати до Петербурга. Та мрія про власну хату над Дніпром і про одруження не згасала. Пише до названого брата Варфоломія Шевченка, управителя маєтків князя Лопухіна, листи, в яких просить вибрати місце над Дніпром для хати, надсилає гроші для купівлі ґрунту і дерева: «На хату купи тільки соснового дерева; на двері і одвірки дубового або ясенного. Хата щоб була 10 аршин вище і 20 вздовж. Як найдеш сухого береста, то бери; здається, краще не буде, хоч на лави».

Не довелося пожити в своїй хаті ні Шевченкові, ні Гоголю — в іншу хату судилося піти спати навічно.

Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!.. —

іронічно звернеться Шевченко до своєї долі в своїй останній поезії.

Так і не зустрілися за життя Шевченко і Гоголь — два великих українці. Не втішилися розмовою і піснею, не притулилися один до одного в гіркій печалі за долю рідної України. Та не забарилася їхня слава «з своїми лучами», під крилом своїм пригорнула їх до великого українського серця і навіки поєднала в безсмерті Слова.

Ніна Шерстюк

«Мій козаче...»

Мій пане коханий,
Спини на узбіччі коня.
І стан свій козачий
Схили до могого розкриля.
Нехай доторкнуса
Іще раз твого стремена,
Вдихну силу вітру,
Розправлю затерплі ще крила.

Мій гетьмане милий,
Дозволь цілувати твій чуб,
Що степом пропахлий
І волею й цвітом калини.

І постать твоя величава,
І голос твій люб.
Нехай же піснями
Віншують тебе Чураївни.

Мій лицарю славний,
Дозволь дочекатись тебе
З походів. У січі
Хай шабля не буде тяжкою.
Хай небо прихильно
Всміхнеться тобі голубе.
Нехай же звитьага
Керує твоя рукою.

м. Лубни,
Полтавська область